

KS. HENRYK WITCZAK^{a, b, ©}

 0000-0002-6542-3501

^a Akademia Katolicka w Warszawie; Studium Teologii, ul. św. Maksymiliana Marii Kolbego 2, 62-510 Konin, PL

^b Teologiczne Towarzystwo Naukowe Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku, ul. Prymasa Stanisława Karnkowskiego 3, 87-800 Włocławek, PL

© HWitczak@Eta.PL

DIECEZJA WŁOCŁAWSKA – POWSTANIE I JEJ ETAPY ORGANIZACYJNE

Słowa kluczowe: Włocławek, diecezja włocławska, diecezja kujawsko-pomorska, diecezja kujawsko-kaliska.

Streszczenie: Diecezja ze stolicą we Włocławku istnieje już od 900 lat, jest kontynuatorką istniejących wcześniej diecezji w Kołobrzegu i Kruszwicy, na co wskazują wyznaczone jej u początku działalności cele nie tyle religijne, co polityczne. Trzeba bowiem jednoznacznie powiedzieć, że powstające przez wieki diecezje były czynnikiem państwowotwórczym, umacniającym trwałość państwa, ale też na skutek słabości państwa, doświadczały prześladowań ze strony zaborców i okupantów. Przez wieki nosiła różne nazwy określające zasięg swojego działania. Początkowo nosiła nazwę kujawsko-pomorskiej, później kujawsko-kaliskiej i wreszcie włocławskiej. Mimo iż pierwsza historyczna wzmianka z 1123 r. mówi o diecezji włocławskiej, to faktycznie przyłgnęła do niej praktyczniejsza nazwa diecezja kujawsko-pomorska. Po kolejnych wydarzeniach politycznych w roku 1818 diecezja została nazwana diecezją kujawsko-kaliską. Dopiero po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. i przeglądzie sytuacji, Kościół w Polsce zdecydował się na reorganizację granic diecezjalnych, tworząc w 1925 r. diecezję włocławską.

KS. DR HENRYK WITCZAK (1954–). Kapłan (1990) diecezji włocławskiej; mgr (teologia, 2000, PWT w Warszawie, ST, Włocławek); mgr lic. nauk teologicznych (historia Kościoła, 2003, UMK, Toruń); dr nauk teologicznych (teologia, 2006, UMK, Toruń). Dyrektor (2010–2016) i wykładowca Studium Teologii w Koninie.

Diecezja ta jeszcze dwa razy podlegała zmianom terytorialnym, a mianowicie w latach 1992 i 2004, choć trwała przy swojej nazwie, to jednak była zmniejszana na rzecz diecezji w Kaliszu i Gnieźnie.

W roku 2023 diecezja włocławska rozpoczęła obchody jubileuszu 900-lecia swojego istnienia, stąd artykuł, który przybliży jej powstanie i funkcjonowanie w ciągu wieków. Objętość artykułu sprawia, że jest to raczej skromny zarys tematu, a nie znaczące opracowanie.

O diecezji pisało wielu autorów, zwłaszcza pochodzących z jej terenu, których opracowania częściowo zostaną w tym artykule wykorzystane. Ks. Stanisław Librowski przygotował nawet plan monografii diecezji, jednak jej realizacja nie wyszła poza fazę przygotowawczą¹.

Ks. Witold Kujawski w swoim artykule *Historia diecezji włocławskiej* ukazał teorie dotyczące powstania diecezji², jednak nie one będą przedmiotem naszej refleksji. Autor tegoż artykułu przyjmuje najbardziej rozpowszechniony w diecezji pogląd, że diecezja włocławska była kontynuatorką powstałej w roku 1000 diecezji w Kołobrzegu i powstałej około roku 1025 diecezji z siedzibą w Kruszwicy. Jednak w artykule opis dziejów diecezji ze stolicą we Włocławku rozpocznie się od roku 1123, a następnie przedstawi kolejne fazy jej organizacji. Wydarzenia te zarysuje na tle historycznym, co pozwoli zauważyć zależność pomiędzy dziejami państwa polskiego a dziejami diecezji.

Na tak zarysowany temat spojrzmy w oparciu o następujące punkty: 1) Początki i rozwój organizacji diecezjalnej na ziemiach polskich do reakcji pogańskiej; 2) Odbudowa państwa i struktur diecezjalnych po zaburzeniach pogańskich; 3) Włocławek – gród na Kujawach; 4) Bolesław Krzywousty; 5) Formy organizacyjne diecezji ze stolicą we Włocławku.

1. Początki i rozwój organizacji diecezjalnej na ziemiach polskich do reakcji pogańskiej

Niewątpliwie początkiem tworzenia organizacji diecezjalnej był odbyty najprawdopodobniej w Wielką Sobotę 14 IV 966³ chrzest władcy Polan⁴

---

¹ S. Librowski, *Plan dwutomowej monografii historycznej diecezji włocławskiej*, ABMK, 17(1968), s. 285–294.

² W. Kujawski, *Historia diecezji włocławskiej*, w: RDWi 2011, s. 42–44; tenże, *Diecezja kruszwicka, jej początki i przeniesienie do Włocławka*, StWł, 9(2006), s. 332–337.

³ M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 2, Warszawa 1989, s. 85–86.

⁴ Z. Sułowski, *Chrzest Polski*, w: EK, t. 3, Lublin 1979, kol. 374.

Mieszka⁵ wraz z najbliższym otoczeniem. Konsekwencją tego wydarzenia było powstanie dwa lata później pierwszej diecezji w Poznaniu (968)⁶. Nie można jednak wykluczyć funkcjonowania chrześcijaństwa na terenach późniejszego państwa piastowskiego już wcześniej, choćby w wydaniu metodiańskim⁷.

Diecezja poznańska obejmowała całe państwo piastowskie. Pierwszym pasterzem został bp Jordan⁸. Najprawdopodobniej wtedy również wydano zgodę, aby kolejne tereny zdobywane i przyłączane przez Mieszka I i jego następców, również do niej należały, zwłaszcza tereny na północy i wschodzie, które jeszcze nie były objęte granicami żadnej diecezji.

Dokument *Dagome iudex*⁹ wskazuje, że relacje pomiędzy władcą piastowskim a Stolicą Apostolską rozwijały się pomyślnie¹⁰.

Jednak do rozwoju sieci diecezjalnej, przyczyniła się przede wszystkim działalność św. Wojciecha¹¹, który na prośbę Bolesława Chrobrego¹² podjął się chrystianizacji terenów Pomorza Gdańskiego¹³. Mimo iż ten gorliwy misjonarz zginął już w roku 997, to jednak jego sława rozchodziła się po całej Europie i już na wiosnę 999 roku w Rzymie podjęto decyzję o kanonizacji. Natomiast na rok 1000 w Gnieźnie zaplanowano uroczystości dziękczynne za nowego męczennika.

Na te uroczystości przybył cesarz Otton III¹⁴ wraz ze swoim otoczeniem i przedstawiciele papieża Sylwestra II¹⁵. Gospodarzem był młody władca Polan – Bolesław Chrobry. Wydarzenie to miało charakter zarówno synodu kościelnego, jak i zjazdu świeckich dostojników państwa.

---

⁵ M. Kosman, *Mieszko I*, w: EK, t. 12, Lublin 2008, kol. 918–919.

⁶ Erygowana przez papieża Jana XIII. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, Poznań 1964, s. 1–6.

⁷ K. Kuźmiak, *Cyryl i Metody*, w: EK, t. 3, kol. 708–713.

⁸ C. Deptuła, *Jordan*, w: EK, t. 8, Lublin 2000, kol. 78.

⁹ A. Witkowska, *Dagome iudex*, w: EK, t. 3, kol. 970–971.

¹⁰ H. Witczak, *Duchowieństwo parafialne na terenie Gminy Kawęczyn 1521–2021*, Włocławek – Kawęczyn 2021, s. 19.

¹¹ J. Nastalska-Wiśnicka, *Wojciech*, w: EK, t. 20, Lublin 2014, kol. 837–840.

¹² J. Bazydło, *Bolesław Chrobry*, w: EK, t. 2, Lublin 1976, kol. 745–747.

¹³ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 2, Lublin 2005, s. 129–132.

¹⁴ Otton III zw. Rudym, ur. 23 VI 980 k. Kassel, zm. 23 I 1002 w Palermo, od 983 król niemiecki, od 996 cesarz rzymski. Zob. R. Skrzyniarz, *Otton III*, w: EK, t. 14, Lublin 2010, kol. 1032–1033.

¹⁵ Sylwester II, Gerbert z Aurillac, ur. ok. 940 lub 950 k. Aurillac, zm. 12 V 1003 w Rzymie, papież od 9 IV 999. Zob. J. Strzelczyk, *Sylwester II*, w: EK, t. 18, Lublin 2013, kol. 1284–1285.

Delegacja papieska przedstawiła na nim plan rozbudowy organizacji diecezjalnej, już niewątpliwie na większym terytorialnie państwie piastowskim¹⁶. A książę Bolesław i dostojnicy państwowi przyjęli tę propozycję i postanowili wprowadzić ją w życie.

Powstała więc samodzielna prowincja kościelna w Gnieźnie¹⁷, która obejmowała diecezje w Krakowie, Wrocławiu i Kołobrzegu, w skład metropolii miała również wejść istniejąca już wcześniej diecezja poznańska. Metropolita został Radzym Gaudenty¹⁸, bp Poppon¹⁹ ordynariuszem krakowskim, bp Jan²⁰ – wrocławskim, bp Rainbern²¹ – kołobrzeskim, a w Poznaniu pasterzował nadal bp Unger²².

Stolice biskupie były znacznymi ośrodkami, w których rezydowali przedstawiciele władzy książęcej, oni też mieli obowiązek wspierania struktur kościelnych, a administracja kościelna zapewne wspierała administrację państwową²³. Wtedy też prawdopodobnie myślano o powstaniu drugiej metropolii pod przewodnictwem Brunona z Kwerfurtu²⁴, plany te zniweczyła jednak jego męczeńska śmierć²⁵.

---

¹⁶ Działania Stolicy Apostolskiej, która z podobnymi sytuacjami spotykała się wielokrotnie, były oparte już w tamtych czasach na wypracowanych procedurach. I tak procedurę związaną z wchodzeniem poszczególnych narodów do wspólnoty chrześcijańskiej wypracowano w oparciu o decyzje papieża Mikołaja I z 866 roku. Papież ten nakazał przede wszystkim, aby w krajach misyjnych kultywować miejscowe zwyczaje, jeżeli nie są sprzeczne z chrześcijaństwem. Na początku procesu chrystianizacji na danym terenie wystarczy jeden biskup wyświęcony w Rzymie, a gdy wzrośnie liczba wiernych, z biegiem czasu erygować nowe diecezje i mianować dalszych biskupów. Wtedy jeden z nich będzie metropolitą. Ze względu na odległość od Rzymu biskupi nie muszą udać się do Wiecznego Miasta po sakrę biskupią, gdyż będą mogli otrzymać ją na miejscu. Jedynie urząd metropolity będzie nadawany w Rzymie, czego zewnętrzną oznaką będzie paliusz. Natomiast z Rzymu będą dostarczone księgi liturgiczne, tj. mszał i penitencjał, za pośrednictwem legatów papieskich. Zawsze jednak w ważnych sprawach, zarówno legaci papiescy, jak i przyszły biskup stojący na czele misji chrystianizacyjnej, powinien odnosić się do Stolicy Apostolskiej. Wydaje się, że według tych zasad powstała i rozwinęła się organizacja kościelna w Polsce, tak jak wcześniej w innych krajach schryścianizowanych w tamtym czasie. Zob. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 2, s. 127–132.

¹⁷ B. Kumor, *Gnieźnieńska Metropolia*, w: EK, t. 5, Lublin 1989, kol. 1193–1200.

¹⁸ J. Nastalska-Wiśnicka, *Radzym Gaudenty*, w: EK, t. 16, Lublin 2012, kol. 1122–1123.

¹⁹ T. Graff, *Poppon*, w: EK, t. 15, Lublin 2011, kol. 1431.

²⁰ Kumor, *Historia Kościoła*, t. 2, s. 130.

²¹ M. Okoń, *Reinbern*, w: EK, t. 16, Lublin 2012, kol. 1342.

²² E. Gigilewicz, *Unger*, w: EK, t. 19, Lublin 2013, kol. 1338–1339.

²³ Witczak, *Duchowieństwo parafialne na terenie Gminy Kawęczyn 1521–2021*, s. 19.

²⁴ G. Korolewicz, *Brunon z Kwerfurtu*, w: EK, t. 2, kol. 1110.

²⁵ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, Lublin 1969–1971, s. 76–84.

Szybko okazało się, że chrześcijaństwo nie było tak dobrze osadzone w rzeczywistości społecznej, jak się wcześniej wydawało, a reakcja pogańska popierana przez władcę niemieckiego Henryka II²⁶ doprowadziła do upadku diecezji w Kołobrzegu około roku 1013²⁷.

Zapewne intensywnie poszukiwano miejsca, gdzie można by ulokować siedzibę diecezji. Jak się wydaje podstawą dla tych poszukiwań była kwestia takiego umiejscowienia stolicy diecezji, aby siedziba nie została zniszczona tak, jak to się stało z Kołobrzegiem. Ostatecznie zdecydowano się na Kruszwicę²⁸ na Kujawach, gdzie państwo miało silną administrację. Dokonało się to około roku 1025, gdyż różne opracowania zwracają uwagę na udział w tym wydarzeniu zarówno króla Bolesława Chrobrego, jak i Mieszka II²⁹.

Niestety funkcjonowaniem państwa i Kościoła w tamtym czasie zachwiały problemy dynastyczne i społeczno-polityczne. Konflikt pojawił się na styku relacji pomiędzy zwolennikami silnej władzy państwowej a zwolennikami stylu dawniejszego, a więc silnej władzy poszczególnych rodów i dawnych wierzeń. To doprowadziło do poważnych zaburzeń społecznych, które na terenie Wielkopolski i Mazowsza zniszczyły system administracji państwowej, a co za tym idzie również i kościelnej, zwłaszcza że również sąsiednie państwa chciały na tym skorzystać. Zniszczenia były tak duże, że jak podaje kronikarz, „w ruinach katedry gnieźnieńskiej i poznańskiej dzikie zwierzęta założyły swe legowiska”³⁰.

Po śmierci Bolesława Chrobrego jego syn Mieszko II przez kilka lat prowadził politykę ojca, przyjął z żoną koronę, a także toczył zwycięskie wojny z Niemcami. Jednak gdy wystąpili przeciwko niemu wydziedziczeni bracia, prowadzący wojska ruskie, Mieszko musiał uciekać z kraju. W związku z tymi wydarzeniami źródła notują fakt zwrotu koron (1032). Srogie rządy Bezpryma³¹ nie rozwiązały problemów i skończyły się jego

---

²⁶ H. Gapski, *Henryk II*, w: EK, t. 6, Lublin 1993, kol. 685–686.

²⁷ Kumor, *Granice metropolii*, s. 76–84.

²⁸ Kujawski, *Diecezja kruszwicka, jej początki i przeniesienie do Włocławka*, s. 329–341.

²⁹ W. Polak, *Mieszko II*, w: EK, t. 12, kol. 919–920.

³⁰ Kumor, *Historia Kościoła*, t. 2, s. 132–133; Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 2, s. 90–91; Witczak, *Duchowieństwo parafialne na terenie Gminy Kawęczyn 1521–2021*, s. 20.

³¹ Bezprym – ur. 986, zm. 1031–1032, książę polski 1031, pierworodny syn Bolesława Chrobrego i drugiej jego żony, nieznaney z imienia Węgierki. Zob. J. Bazydło, *Bezprym*, w: EK, t. 2, kol. 351.

śmiercią. Wówczas cesarz Konrad II³² podzielił państwo pomiędzy: Mieszka, jego brata Ottona i bratanka Dytryka. Jednak w krótkim czasie powrócił do władzy Mieszko II i zjednoczył Polskę, niestety zmarł w roku 1034³³. Wówczas możni wygnali jego żonę Rychezę, a następnie syna Kazimierza. Kraj ogarnęła rewolucja społeczna i pogańska, inspirowana przez Luciców. Zaś w 1038 roku czeski książę Brzetysław zniszczył Wielkopolskę, wywożąc m.in. relikwie św. Wojciecha, Pięciu Braci, a także ciało Radzyna³⁴.

Podsumowując, w tym okresie powstała metropolia w Gnieźnie z diecezjami sufraganiami w Poznaniu, Krakowie, Wrocławiu i Kołobrzegu. W roku 1013 upadła diecezja w Kołobrzegu, a na jej miejsce około roku 1025 powstała diecezja w Kruszwicy. Wszystkie jednak upadły w okresie reakcji pogańskiej.

2. Odbudowa państwa i struktur diecezjalnych po zaburzeniach pogańskich

Niewątpliwie zniszczenia po zaburzeniach lat trzydziestych XI wieku były bardzo duże, dotyczyło to zwłaszcza funkcjonowania instytucji państwowych, a co za tym idzie również kościelnych. Ciężar odzyskania i odbudowy państwa podjął Kazimierz Odnowiciel³⁵. Jego działania poszły w dwóch kierunkach: zewnętrznym, który miał doprowadzić do odzyskania państwa i odbudowy jego prestiżu międzynarodowego, i wewnętrznym, którego celem była odbudowa instytucji państwowych i kościelnych.

Działania zewnętrzne rozpoczął Kazimierz Odnowiciel³⁶ od odzyskania utraconego państwa. W związku z tym poparł nowo wybranego

---

³² Konrad II – ur. 12 VII 990, zm. 4 VI 1039 w Utrechcie syn hrabiego Spiry Henryka i Adelajdy, cesarz rzym.-niem. od 1027, założyciel dynastii salickiej. Zob. J. Warmiński, *Konrad II*, w: EK, t. 9, Lublin 2002, kol. 666.

³³ Kumor, *Historia Kościoła*, t. 2, s. 132–133.

³⁴ Z. Sułowski, *Pierwszy Kościół polski*, w: *Chrześcijaństwo w Polsce*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1980, s. 30.

³⁵ Odnowicielem nazwał Kazimierza Gall Anonim, a jako przydomek określenie to upowszechniło się w XIII lub XIV wieku.

³⁶ Kazimierz Odnowiciel – ur. 25 VII 1016 prawdopodobnie w Krakowie, zm. 19 III 1058 w Krakowie. Syn Mieszka II i Rychezy, książę polski 1034–1058. W 10. roku życia oddany do klasztoru na naukę (raczej nie był zakonnikiem, choć utożsamiany z Karolem Mniczem). W 1034 r. przejął władzę bezpośrednio po śmierci ojca. Z powodu wybuchu powstania ludowego połączonego z reakcją pogańską i usamodzielnienia się byłego cześnika Mieszka II Mieclawa na Mazowszu, Kazimierz w 1038 r. uciekł na Węgry, gdzie zatrzymał go król węgierski Stefan I na prośbę księcia czeskiego Brzetysława I, który wykorzystując [1282] zamieszki,

króla niemieckiego Henryka III³⁷, w zamian za co otrzymał od niego 500 rycerzy, dzięki którym w roku 1040 wkroczył do Polski i przejął władzę. Ponieważ Małopolska była mniej zniszczona, dlatego stolicę państwa przeniósł do Krakowa³⁸.

Następnie zawarł sojusz z wielkim księciem kijowskim Jarosławem Mądrym³⁹, który przypieczętował (1041) swoim małżeństwem z Dobronią Marią, jego siostrą, i małżeństwem (1043) swej siostry Gertrudy z Izasławem I⁴⁰, synem Jarosława. Dzięki pomocy Jarosława przyłączył Mazowsze, pokonując Mieciaława⁴¹ i Pomorzan.

Jednak wbrew cesarzowi Henrykowi III odzyskał Śląsk (1050). Niezadowolonego z tego faktu cesarza ułagodził, wspomagając go w czasie wyprawy na Węgry. Natomiast w 1054 roku na zjeździe w Quedlinburgu porozumiał się z cesarzem Henrykiem III w sprawie pozostawienia Śląska przy Polsce. Ceną tej zgody był roczny trybut płacony księżtom czeskim. Podstawą przyjaznych stosunków z Węgrami było również małżeństwo, jego siostry z Belą I (1044), przyszłym królem węgierskim. Kazimierz przeszkodził również w powstaniu niezależnej czeskiej metropolii kościelnej ze stolicą w Pradze. Odnowił organizację kościelną w Polsce przy pomocy swej matki i jej brata arcybiskupa kolońskiego Hermana. Arcybiskup ten wyświęcił dla Polski dwóch biskupów Arona⁴² dla Krakowa i Hieronima⁴³ dla Wrocławia. Wyposażył też Kościół w Polsce w sprzęt i księgi liturgiczne dla duchowieństwa pochodzenia iryjskiego⁴⁴, którym

---

najechał na Polskę i zabrał z Gniezna cenne relikwie, a także przyłączył do swego państwa Śląsk. Zob. K. Jasiński, *Kazimierz I Odnowiciel*, w: EK, t. 8, Lublin 2000, kol. 1281–1282.

³⁷ Henryk III – ur. 28 X 1017, zm. 5 X 1056 w Botfel (Góry Harzu), król Niemiec, cesarz, syn Konrada II (z dynastii salickiej), Zob. M. Daniluk, *Henryk III*, w: EK, t. 6, kol. 698–699.

³⁸ Sułowski, *Pierwszy Kościół polski*, s. 21.

³⁹ Jarosław Mądry – ur. ok. 980, zm. 20 II 1054, książę kijowski. Zob. J. Bazydło, *Jarosław Mądry*, w: EK, t. 7, Lublin 1997, kol. 1047.

⁴⁰ Izasław I – ur. 1024, zm. 3 X 1078, książę ruski, najstarszy syn Jarosława Mądrego. Zob. J. Bazydło, *Izasław I*, w: EK, t. 7, kol. 595–596.

⁴¹ Mieciaław – był cześnikiem Mieszka II, w okresie załamania państwa uzurpował sobie prawo do urzędu namiestnika Mazowsza, a nawet stworzył konkurencyjne państwo wobec Kazimierza I Odnowiciela. Zmarł w 1047 r. Zob. W. Połak, *Mieciaław*, w: EK, t. 12, kol. 873–874.

⁴² Aron, Aaron – bp krakowski od 1048, zm. ok. 1059 w Krakowie. Zob. A. Witkowska, *Aron*, w: EK, t. 1, Lublin 1973, kol. 947–948.

⁴³ Hieronim – bp wrocławski od 1051, zm. we Wrocławiu 1062. Zob. J. Mandziuk, *Hieronim*, w: EK, t. 6, kol. 856.

⁴⁴ Zob. M. Daniluk, *Iroszkoccy mnisi*, w: EK, t. 7, kol. 487–489.

obsadził kapitułę krakowską. Następnie ufundował dwa opactwa w Tyńcu⁴⁵ i Mogilnie⁴⁶.

Oparł uposażenie i utrzymanie Kościoła oraz urzędników książęcych i rycerstwa na nowych zasadach, a mianowicie na nadaniach ziemskich, co dało początek wielkiej własności kościelnej i rycerskiej.

Jego następcą był syn Bolesław II Śmiały⁴⁷. Jako cel polityki zewnętrznej stawiał sobie niezależność polityczną od królów niemieckich, będących jednocześnie cesarzami. Przy tym wykorzystując dla swoich celów zmienne układy sił politycznych w Europie środkowej i wschodniej, wykorzystywał do własnych celów politycznych zmagania Cesarstwa z Rzymem.

Podjął rywalizację z Czechami, nie płacąc im trybutu ze Śląska i przyjmując w roku 1061 zbuntowanego przeciwko księciu praskiemu Wratysławowi II, jego syna Jaromira, co doprowadziło w 1062 roku do wojny. Klęska Bolesława pod Hradcem (k. Opawy) zbliżyła go jednak do Wratysława II, czego wyrazem było wydanie za niego swojej siostry – Świętosławy. Niestety Bolesław angażując się w walki na południu, dopuścił do oderwania od Polski Pomorza, co stało się w roku 1066.

Następnie Bolesław utrwalił wpływy polskie na Rusi, interweniując w spory dynastyczne Rurkowiczów. W 1069 roku osadził na kijowskim tronie wielkoksiążęcy swego krewnego Izasława I, wtedy też odzyskał dla Polski Grody Czerwieńskie. Jednak dalsze działania związane z polityką ruską Bolesława doprowadziły do ponownego długotrwałego konfliktu z Czechami.

Nie wykonał zaleceń króla niemieckiego Henryka IV, który wezwał go do Miśni (1071) i zakazał walk z Czechami. W 1072 roku wyprawił się na Czechy, a w odwetowej wyprawie Henryka przeciwko Polsce w 1073 roku przeszkodził bunt Sasów, którym Bolesław obiecał wsparcie, co też czynił walcząc z Czechami.

W zaostrzającym się sporze pomiędzy papieżem Grzegorzem VII⁴⁸ a Henrykiem IV⁴⁹ znalazł się w obozie papieskim, w którym odgrywał

---

⁴⁵ Zob. J.M. Marszalska, *Tyniec*, w: EK, t. 19, kol. 1232.

⁴⁶ Zob. W. Polak, *Mogilno*, w: EK, t. 13, Lublin 2009, kol. 20–22.

⁴⁷ Bolesław Śmiały – zw. Szczodrym, ur. 1039, zm. 1081, syn Kazimierza I Odnowiciela i Dobroniegi Marii córki wielkiego księcia kijowskiego Włodzimierza Wielkiego, od 1058 książę, 1076–1079 król Polski. Zob. J. Bazydło, *Bolesław II Śmiały*, w: EK, t. 2, kol. 751.

⁴⁸ Grzegorz VII, święty, urodzony ok. 1020 w Toskanii, zm. 25 V 1085 w Salerno, papież od 1073, inicjator reformy gregoriańskiej. Zob. J. Swastek, *Grzegorz VII*, w: EK, t. 6, kol. 336–337.

⁴⁹ Henryk IV – ur. 11 XI 1050, zm. 7 VIII 1106 w Leodium, król niemiecki i cesarz rzymski, ekskomunikowany przez papieża Grzegorza VII. Zob. J. Warmiński, *Henryk IV*, w: EK, t. 6, kol. 701–702.

znaczną rolę. Ekskomunika, nałożona 14 II 1076 roku przez papieża Grzegorza VII na Henryka IV, zwolniła Bolesława formalnie od zależności niemieckiej. W 1075 roku odnowił przez legatów papieskich metropolię w Gnieźnie, podporządkowując jej biskupstwa w Poznaniu, Wrocławiu, Krakowie i nowo utworzone biskupstwo płockie. Koronę królewską otrzymał Bolesław Śmiały w dniu 25 XII 1076 roku⁵⁰. Koronacja była wyrazem uznania pełnej niezawisłości od Niemiec.

W 1077 roku Bolesław wprowadził na tron węgierski wychowanego w Polsce Władysława I, na Rusi zaś wygnanego po raz drugi, Izasława I, który poddał Ruś opiece papieża.

Po swej koronacji stanął jednak wobec opozycji wewnątrz kraju i konfliktu z biskupem krakowskim Stanisławem. W polityce wewnętrznej Bolesław dążył do odbudowy silnej władzy państwowej, był zwolennikiem centralizacji władzy, wprowadzając przymus używania monety krajowej. Dążył do rozbudowy organizacji kościelnej i popierał nowe fundacje klasztorów benedyktyńskich (Tyniec, Mogilno, Lubin). Częste wojny doprowadziły jednak do spisku możnowładców przeciw Bolesławowi. Niestety w tym czasie nastąpiło zabójstwo bp. Stanisława, po którym Bolesław wraz z synem Mieszkiem zbiegł w 1079 roku na Węgry; władzę w kraju objął jego brat.

Władysław Herman⁵¹ po śmierci ojca (Kazimierz Odnowiciel) rządził najpierw samodzielnie Mazowszem i rezydował w Płocku. Prawdopodobnie odegrał istotną rolę w powstaniu diecezji płockiej. Za panowania brata (Bolesław Śmiały) związał się z nieznaną z imienia kobietą, zapewne pochodzącą z jednego z rodów możnowładczych. Z tego nieformalnego związku pochodził jego pierworodny syn Zbigniew.

W 1079 roku w wyniku buntu możnych i wypędzenia Bolesława II Śmiałego przejął władzę w państwie. Nie jest jasna rola, jaką Władysław odegrał w tych wydarzeniach, podobnie jak w domniemanym uśmierceniu brata (1082) oraz jego syna Mieszka (1089).

W przeciwieństwie do popierającego Węgry i papieża Grzegorza VII – Bolesława II Śmiałego – stał się sojusznikiem Czech i cesarza Hen-

---

⁵⁰ Sułowski, *Pierwszy Kościół polski*, s. 30–31.

⁵¹ Władysław Herman – ur. ok. 1042, zm. 4 VI 1102 w Płocku, książę polski. Był synem Kazimierza I Odnowiciela oraz Dobroniegi Marii, młodszym bratem Bolesława II Śmiałego. Prawdopodobnie zdobył wykształcenie w szkole katedralnej w Krakowie. Możliwe, że po 1056 został wysłany do Kolonii, gdzie arcybiskupem był brat babki Herman, po którym przyjął imię na bierzmowaniu. Zob. T. Nowicki, *Władysław Herman*, w: EK, t. 20, kol. 747–748.

ryka IV. Sojusz ten potwierdził małżeństwami po 1080 roku z Judytą (matką Bolesława Krzywoustego), a w roku 1088 z Judytą Marią, siostrą cesarza i wdową po królu węgierskim Salomonie. Zgodził się na płacenie trybutu ze Śląska oraz oddanie Krakowa (odzyskany 1086). Pod koniec lat osiemdziesiątych XI w. podjął nieudaną próbę odzyskania Pomorza Gdańskiego.

W czasie panowania Władysława w polityce wewnętrznej ważną rolę odgrywał palatyn Sieciech⁵², a jego rosnące wpływy stały się od połowy lat dziewięćdziesiątych XI w. przyczyną szeregu buntów⁵³. Na ich czele stanął Zbigniew⁵⁴. Palatyn wyszedł jednak zwycięsko ze starcia, uwięził Zbigniewa, ale po uwolnieniu go (1097) doszło do kolejnego buntu, w którym po stronie starszego brata opowiedział się również Bolesław Krzywousty. Ostatecznie Sieciech przegrał rywalizację.

Władysław sfinansował budowę kilkunastu kościołów pod wezwaniem Idziego z Saint-Gilles, jako wotum za narodzenie Bolesława Krzywoustego. Najpierw był fundatorem drugiej katedry wawelskiej (tzw. katedra hermanowska) i fundatorem pierwszej drewnianej katedry w Płocku (być może za jego życia rozpoczęto budowę świątyni murowanej). Wspierał odbudowę katedry gnieźnieńskiej, konsekrowanej w 1097 roku. Z Judytą Marią fundował także sprzęty i księgi liturgiczne, głównie sprowadzane z zagranicy.

Przejście Polski do obozu cesarskiego za Władysława Hermana osłabiło związki Kościoła w Polsce ze Stolicą Apostolską. Brak z tego okresu w źródłach jakichkolwiek wzmianek o bullach papieskich czy uzyskaniu w Rzymie paliusza przez kogoś z arcybiskupów. Zdaje się, że dopiero pod koniec swego panowania Władysław Herman usiłował odbudować kontakt z Rzymem dla zyskania silniejszej pozycji wobec Cesarstwa. Ostatni jego nominat na stanowisko biskupa krakowskiego – Baldwin, wyświęcony w Rzymie przez papieża, doprowadził do ponownego nawią-

---

⁵² Sieciech – zm. ok. 1107, palatyn, protoplasta rodu Toporów. Pochodził być może z rodu małopolskich włodarzy plemiennych z okresu przedpiastowskiego. Prawdopodobnie należał do najbliższych współpracowników Władysława Hermana jeszcze za panowania Bolesława II Śmiałego. Nie jest znana jego rola w wygnaniu króla i powierzeniu władzy książęcej Władysławowi Hermanowi. Według nieprzychylnego mu Galla Anonima postanowił zgładzić synów książęcych Zbigniewa oraz Bolesława Krzywoustego i utworzyć nową dynastię z księżną Judytą Marią. W zamach miał być wmieszany książę Władysław Herman, który miał wyznaczyć Sieciecha na swojego następcę. Zob. T. Nowicki, *Sieciech*, w: EK, t. 18, kol. 123.

⁵³ Nowicki, *Władysław Herman*, kol. 747.

⁵⁴ Tamże, kol. 748.

zania stosunków ze Stolicą Apostolską. Wydarzenia te jednak nastąpiły już po śmierci księcia⁵⁵.

Podsumowując ten okres trzeba zauważyć, że działania Kazimierza Odnowiciela⁵⁶ doprowadziły do odrodzenia państwa i restauracji polskiej prowincji kościelnej⁵⁷, której przewodził pasterz krakowski bp Aaron⁵⁸. Początkowo odnowiono dwie diecezje w Krakowie i Wrocławiu, a dopiero za czasów Bolesława Śmiałego⁵⁹ nastąpiło odnowienie metropolii ze stolicą w Gnieźnie, której pasterzem został abp Bogumił⁶⁰. W tym czasie prawdopodobnie odnowiono również diecezję w Kruszwicy⁶¹. Na zaproszenie władcy do Polski w roku 1076 przybyli legaci papiescy, którzy założyli biskupstwa w Płocku⁶² i Białogardzie⁶³ (Pomorze Szczecińskie) oraz odnowili biskupstwo w Poznaniu.

Tak mozolnie odbudowana organizacja kościelna doznała pewnego uszczerbku na skutek walk księcia Władysława Hermana⁶⁴ z synem Zbigniewem⁶⁵. Otóż biskup kruszwicki w tym sporze poparł Zbigniewa, co doprowadziło do niechęci wobec niego księcia Władysława, który w końcu XI wieku zniszczył Kruszwicę, a siedzibę biskupa na Kujawach przeniósł najprawdopodobniej do Włocławka⁶⁶.

3. Włocławek – gród na Kujawach

W IX i X wieku w widłach Wisły i Zgłowiączki funkcjonowała osada otwarta, o której na podstawie badań archeologicznych można powiedzieć, że miała rozwinięte hutnictwo brązu i żelaza. Mając rozwinięte rzemiosło, ludność miejscowa zajmowała się również handlem, a poza tym rolnictwem i hodowlą⁶⁷. Na miejscu osady, prawdopodobnie na przełomie X–XI wieku,

---

⁵⁵ Sułowski, *Pierwszy Kościół polski*, s. 31.

⁵⁶ Jasiński, *Kazimierz Odnowiciel*, kol. 1281–1282.

⁵⁷ Witczak, *Duchowieństwo parafialne na terenie Gminy Kawęczyn 1521–2021*, s. 20.

⁵⁸ Witkowska, *Aaron*, kol. 947–948.

⁵⁹ Bazydło, *Bolesław II Śmiały*, kol. 751.

⁶⁰ A. Witkowska, *Bogumił*, w: EK, t. 2, kol. 720–721.

⁶¹ Kujawski, *Diecezja kruszwicka, jej początki i przeniesienie do Włocławka*, s. 329–341.

⁶² W. Graczyk, *Płocka Diecezja*, w: EK, t. 15, kol. 850–862.

⁶³ K. Doła, *Białogard*, w: EK, t. 2, kol. 366.

⁶⁴ Nowicki, *Władysław Herman*, kol. 747–748.

⁶⁵ Tenże, *Zbigniew*, w: EK, t. 20, kol. 1308.

⁶⁶ W. Kujawski, *Włocławek*, w: EK, t. 20, kol. 793–795.

⁶⁷ H. Witczak, *Chryścianizacja Polski i początki chrześcijaństwa we Włocławku*, StWł, 19(2017), s. 538.

powstał gród obronny. Tu krzyżowały się szlaki komunikacyjne z Mazowsza na Kujawy i dalej do Wielkopolski oraz na Pomorze wzdłuż Wisły. A także otwierał się nowy szlak z Kujaw na tereny, wtedy jeszcze zajęte przez Prusów, które wkrótce schryścianizowali cystersi, a później przejęli Krzyżacy.

Zbyt skąpe i późne źródła pisane nie mogą dać podstaw do uchwycenia początków i najstarszych dziejów Włocławka⁶⁸. Mimo to z treści wzmianki Galla Anonima⁶⁹ zawartej w jego *Kronice* wynika, iż Włocławek był jednym z najznacześniejszych grodów państwa wczesnopiastowskiego. Gall pisze: „Z Poznania bowiem 1300 pancernych i 4 tys. tarczowników, z Gniezna 1500 pancernych i 5 tys. tarczowników, z grodu Władysława 800 pancernych i 2 tys. tarczowników, z Giecza 300 pancernych i 2 tys. tarczowników”⁷⁰. Wymieniona liczba prawie 3 tys. wojów prawdopodobnie nie oznacza, że wszyscy oni mieszkali we Włocławku. Raczej należałoby przyjąć, że było to miejsce koncentracji dla zbrojnych zamieszkujących okolicę, niemniej jednak stawia to interesujące nas miasto w szeregu wówczas największych ośrodków państwa piastowskiego⁷¹.

Zauważmy, że w czasie chrystianizacji ziem polskich, we Włocławku, jako jednym z największych grodów książęcych powstała pierwsza świątynia, której tradycja nadała wezwanie św. Jerzego. Natomiast dokument będący wykazem uposażenia klasztoru benedyktyńskiego w Mogilnie, datowany na rok 1065⁷², wskazuje na istniejący we Włocławku, drugi kościół pw. św. Jana. Natomiast katedra włocławska pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny występuje po raz pierwszy w dokumencie darowizny księcia Leszka Białego z roku 1185⁷³.

Najprawdopodobniej więc pierwszą świątynią⁷⁴, jaka pojawiła się na terenie Włocławka, był kościół św. Jerzego⁷⁵. Jak można się spodziewać

---

⁶⁸ A. Michałowski, *Początki osadnictwa*, w: *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1, red. J. Staszewski, Włocławek 1999, s. 28.

⁶⁹ C. Deptuła, *Gall Anonim*, w: EK, t. 5, kol. 830–831.

⁷⁰ Gall Anonim, *Kronika polska*, przekład R. Grodecki, wstęp i oprac. M. Plezia, Wrocław 2003, s. 25.

⁷¹ Witczak, *Chryścianizacja Polski*, s. 538.

⁷² Michałowski, *Początki osadnictwa*, s. 32.

⁷³ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, Włocławek 2003, s. 7.

⁷⁴ Istnienie tej świątyni jest hipotetyczne, gdyż brak na jej temat źródeł.

⁷⁵ Dwie przesłanki na to wskazują: pierwsze – to fakt istnienia kościołów św. Jerzego w znacznych osiedlach i grodach nadwiślańskich; drugą – to istnienie jeszcze na planach miasta z 1818 ulicy Jurskiej, przechodzącej za kolegium wikariuszy (obecnie Muzeum Diecezjalne), łączącej ulicę Tumską z ulicą Cyganka. Zob. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 294.

po wezwaniu tej świątyni, była to kaplica grodowa⁷⁶, w której swoje praktyki religijne wypełniali przedstawiciele władzy książęcej wraz ze zgromadzoną na tym terenie drużyną⁷⁷. Domyślać się więc możemy, że była to świątynia powstała w X wieku, w czasie chrystianizacji tych terenów przez pierwszych misjonarzy⁷⁸. Umiejscowiona była w pobliżu grodu, zbudowana prawdopodobnie z drewna⁷⁹. Nie wiemy jednak, jakie były losy tego kościoła w czasie reakcji pogańskiej⁸⁰, choć bardzo prawdopodobnym jest, że został zniszczony.

Jeżeli nie nastąpiło to wcześniej⁸¹, to wraz z odbudową państwa, najprawdopodobniej w czasie panowania Kazimierza Odnowiciela lub Bolesława Śmiałego, pojawiła się we Włocławku świątynia pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela, o której dowiadujemy się z dokumentu określającego uposażenie klasztoru benedyktynów w Mogilnie⁸². W kościele tym posługę liturgiczną już nie sprawowano tylko dla przedstawicieli władz, ale była świątynią całej osady. Najprawdopodobniej pierwszy kościół św. Jana był również drewniany i umiejscowiony bliżej dawnego grodu⁸³.

Zapewne więc pierwszymi duszpasterzami parafii byli benedyktyni, a opat z Mogilna posiadał prawo patronatu i prezentowania proboszcza na tę parafię. Stan taki utrzymywał się do 26 V 1315, kiedy to na mocy umowy między biskupem Gerwardem⁸⁴ a opatem w Mogilnie, diecezja przyjęła wszystkie prawa zwierzchnie wobec parafii. Na mocy tego porozumienia biskup już samodzielnie obsadzał parafię, a jej dochody przej-

---

⁷⁶ W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiakonaty: kruszwicki i włocławski*, Włocławek 2014, s. 313.

⁷⁷ Tenże, *Włocławek – stolica biskupstwa*, w: *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1, s. 294; Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 294–295.

⁷⁸ W. Frątczak, *Kościół św. Jana Chrzciciela we Włocławku*, Włocławek 2002, s. 3.

⁷⁹ Kujawski, *Włocławek – stolica biskupstwa*, s. 38.

⁸⁰ Przekazy dotyczące zniszczeń w Poznaniu i Gnieźnie nie napawają optymizmem, co do jego funkcjonowania.

⁸¹ W. Kujawski wskazuje, że kościół św. Jana istniał już w X wieku. Zob. W. Kujawski, *Źródła kultury duchowej i materialnej Włocławka*, cz. 1, MDWł, 99(2016), s. 1070.

⁸² Jednak pewnym problemem podważającym wiarygodność tego dokumentu jest jego określanie mianem „falsyfikatu mogileńskiego”. W ślad za tą nazwą pojawia się kwestionowanie daty jego powstania, którą przesuwają się na wiek XII. Wydaje się jednak, że mniej istotna dla naszych rozważań jest data powstania samego dokumentu, a zdecydowanie ważniejsze fakty dotyczące uposażenia klasztoru, których nie można wprost negować.

⁸³ Michałowski, *Początki osadnictwa*, s. 32.

⁸⁴ A. Szczepański, *Gerward z Ostrowa*, w: *WiSb*, t. 7, Włocławek 2018, s. 39–40.

mował wyznaczony przez niego proboszcz. W skład uposażenia parafii wchodziły dochody z żeglugi, cła i własności ziemskiej⁸⁵.

Benedyktyni, mając w swoim posiadaniu prepozyturę przy kościele św. Jana Chrzciciela, mieli również – naprzeciw tegoż kościoła po drugiej stronie Wisły, swoją placówkę w obecnym Szpetalu, która funkcjonowała od połowy XII do początków XIII wieku⁸⁶.

Powstała, ponieważ istotne znaczenie dla Włocławka posiadała przeprawa przez Wisłę, która jednak, w zależności od stanu wody: raz była bardzo łatwa, a innym razem stawała się poważnym problemem. Chciano więc podróżnym ułatwić przeprawę. Od strony miasta było to dość proste, zdecydowanie trudniejsze z drugiej strony Wisły, gdzie było pustkowie. Stąd też postanowiono tam wybudować zajazd, w którym mogliby się schronić oczekujący na przeprawę. Do jego powstania przyczyniła się fundacja kościelna w okresie powstawania lub bezpośrednio po powstaniu diecezji w XII wieku.

Tego typu instytucje kościelne określano mianem *xenodochium*⁸⁷, w swojej nazwie łączyły kościół ze szpitalem, przytułkiem lub gościńcem dla podróżujących. Opiekę nad nim powierzono benedyktynom, którzy wybudowali tu kościół pw. św. Gotarda, klasztor i dom opieki. Fundacja powstała około 1135 roku i służyła pod opieką benedyktynów do roku 1184⁸⁸.

Po przeniesieniu siedziby biskupa do Włocławka zapewne świątynię św. Jerzego przystosowano do potrzeb liturgii biskupiej. Wydarzenie to mogło nastąpić już po zniszczeniu Kruszwicy, a więc na przełomie XI i XII wieku. Natomiast gdy już powstała diecezja we Włocławku wybudowano nową katedrę, nadając jej wezwanie Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Jednak nietrwały budulec – drewno, bliskość rzeki Wisły, zagrożenie wojnami i w konsekwencji pożarami sprawiły, że uległa ona zniszczeniu⁸⁹.

Podsumowując, już w X w. we Włocławku powstała pierwsza świątynia, będąca kaplicą grodową, gdzie z posługi religijnej korzystali przedstawiciele władzy książęcej wraz z drużyną. Nie wiemy, jaki los spotkał

---

⁸⁵ Witczak, *Chryścianizacja Polski*, s. 541.

⁸⁶ Polak, *Mogilno*, kol. 20–22.

⁸⁷ H. Witczak, *Xenodochium Świętego Ducha w Koninie*, w: *Sprawiedliwość, pokój i radość w posługiwaniu biskupim*, red. A. Niemira, K. Rulka, J. Szymański, Włocławek 2010, s. 183.

⁸⁸ J. Kowalczyk, P. Szczaniecki, *Benedyktyni w Polsce*, w: EK, t. 2, kol. 239.

⁸⁹ H. Witczak, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej we Włocławku*, StWł, 17(2015), s. 386.

ten kościół w czasie reakcji pogańskiej, jednak jeżeli został zniszczony, to szybko został odbudowany.

Natomiast w czasie odbudowy państwa po reakcji pogańskiej, jeszcze za Kazimierza Odnowiciela albo Bolesława Śmiałego osada otrzymała kościół św. Jana Chrzciciela, który znajdował się w uposażeniu benedyktynów mogileńskich (1065). Oni też zbudowali po lewej stronie Wisły *xenodochium* (kościół i dom noclegowy) pod wezwaniem św. Gotarda, wydarzenie to nastąpiło mniej więcej w okresie powstania diecezji lub w krótkim czasie po tym wydarzeniu.

Jak się więc wydaje, było to dobre miejsce do ulokowania w nim nowej diecezji.

4. Bolesław Krzywousty

Kolejnym władcą polskim został Bolesław Krzywousty⁹⁰. Zastał on Polskę osłabioną i bez korony królewskiej, uzależnioną od Niemiec, pozbawioną Pomorza.

W młodości wraz ze starszym, przyrodnim bratem Zbigniewem zwalczał wojewodę Sieciecha, występując tym samym przeciwko ojcu. Po śmierci Władysława Hermana (1102) objął rządy w Małopolsce i na Śląsku. Rywalizując z bratem o władzę, starał się za przykładem Bolesława Śmiałego, pozyskać Ruś, przez małżeństwo ze Zbysławą (1103), córką wielkiego księcia kijowskiego Świętopelka II oraz Węgry i papieństwo.

Zbigniew, rządzący w Wielkopolsce i na Mazowszu, miał poparcie arcybiskupa gnieźnieńskiego Marcina, sprzyjającego Czechom i Niemcom. W 1106 roku na tle niechęci Zbigniewa do walki z Pomorzanami, wśród których szukał sojuszników, Bolesław pokonał go i zmusił do ustąpienia z Wielkopolski, a w rok potem z Mazowsza.

Bolesław w roku 1109 pokonał na Śląsku wielką wyprawę króla niemieckiego Henryka V (Bytom Odrzański, Głogów, Psie Pole), a jego żądania dotyczące podziału państwa między braci, trybutu i pomocy zbrojnej, odrzucił. Gdy Zbigniew powrócił do kraju, został oślepiiony i zmarł w roku 1112. Jako pokutę po śmierci brata, Bolesław odbył w 1113 roku pielgrzymkę do grobu św. Idziego na Węgrzech. Odwiedził też w celach pokutnych grób św. Wojciecha w Gnieźnie, czyniąc liczne fundacje, zapisy i ofiarując dary. W tym samym roku poślubił Salomeę, córkę Henryka hrabiego Bergu.

---

⁹⁰ J. Bazydło, *Bolesław Krzywousty*, w: EK, t. 2, kol. 748–749.

Następnie podjął on działania, które pozwoliły na zbliżenie Polski z Rzymem, czym była zainteresowana również i Stolica Apostolska. Przejawem tego zbliżenia było przyjęcie w XII w. legacji papieskich: bp. Walo z Beauvais (1103), kard. Idziego z Tuskulum (1123–1125)⁹¹, a później przez jego następców: Humbalda (1146) oraz Piotra z Kapui (1197). Z pierwszą legacją wiąże się fakt złożenia z urzędu dwóch biskupów powołanych na te stanowiska jeszcze przez Władysława Hermana.

Bolesław Krzywousty podjął wysiłek militarno-dyplomatyczny mający na celu odzyskanie Pomorza, co zrealizował prowadząc wojnę w latach 1112–1128. W 1119 roku wcielił do Polski Pomorze Wschodnie, a księcia Pomorza Zachodniego Warcisława I zmusił do uznania lennej zależności od Polski. Miał jednak świadomość, że zdobycz militarna powinna być potwierdzona asymilacją mieszkańców Pomorza z Polską. Dlatego też zdecydował się na podjęcie działań, które miały na celu chrystianizację ziem nadbałtyckich. Najpierw w latach 1121–1122 przewodził jej bp Bernard zwany Hiszpanem⁹², a następnie w latach 1124–1125 i 1128 bp Otto z Bambergi⁹³. O ile pierwszy misjonarz nie miał zbyt wielu sukcesów, o tyle drugi przeprowadził chrystianizację powierzonych sobie terenów.

Do tego jednak, aby chrystianizacja przyniosła trwałe skutki, trzeba było zrobić następny krok, a mianowicie objąć te tereny siecią diecezjalną. Tereny zdobyte przez Bolesława nad Notecią włączono do diecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej⁹⁴. Pozostały jednak jeszcze inne. Dlatego też władca zwrócił się do Stolicy Apostolskiej o przysłanie legata, który by te sprawy określi. Był nim kard. Idzi z Tuskulum⁹⁵, który przebywał w Polsce w latach 1123–1125. W tym czasie przeprowadził rozeznanie w sytuacji i zakreślił granice dla dwóch diecezji we Włocławku i Lubuszu. Obie miały swoim obszarem obejmować również tereny nowo schrytianizowane, a więc diecezja we Włocławku⁹⁶ – Pomorze Gdańskie i Środkowe, a diecezja w Lubuszu⁹⁷ – tereny zaodrzańskie

---

⁹¹ Tenże, *Idzi z Tuskulum*, w: EK, t. 6, kol. 1435.

⁹² Tenże, *Bernard*, w: EK, t. 2, kol. 297–298.

⁹³ M. Okoń, *Otton z Bambergi*, w: EK, t. 14, kol. 1027–1028.

⁹⁴ Sułowski, *Pierwszy Kościół polski*, s. 31.

⁹⁵ Bazydło, *Idzi z Tuskulum*, kol. 1435.

⁹⁶ W. Kujawski, *Włocławska Diecezja*, w: EK, t. 20, kol. 795–802.

⁹⁷ A. Weiss, *Lubuska Diecezja*, w: EK, t. 11, Lublin 2006, kol. 84–91.

(1123). Ponadto jeszcze wyznaczono diecezję w Wolinie dla Pomorza Zachodniego (1140)⁹⁸.

Najprawdopodobniej nie wydano wtedy dokumentów określających granice poszczególnych diecezji, a jedynie ogólne zalecenia, czekając na ich praktyczną weryfikację, po której dopiero wydano bulle cyrkumskrypcyjne dla poszczególnych diecezji.

Niestety pobyt tego legata w Polsce miał też swoje negatywne skutki, gdyż prawdopodobnie w oparciu o sugestie Idziego z Tusculum⁹⁹, Bolesław Krzywousty poparł antypapieża Anakleta¹⁰⁰. Sytuacja ta spowodowała, że zdecydowana w roku 1000 niezależność kościelna została zakwestionowana przez papieża Innocentego II, który przychyłając się do sugestii abp. Norberta z Xanten, wydał bullę w 1131 roku podporządkowującą Kościół w Polsce temuż metropolicie magdeburskiemu. Jednak władca Polan zorientowawszy się w sytuacji, opuścił obóz antypapieski i zdecydował się na dalszą współpracę z papieżem Innocentym, który w 1136 roku wydał bullę dla Gniezna, przywracającą tej stolicy metropolitalnej niezależność.

Podział kraju na dzielnice (1138) w ramach kilku odrębnych linii dynastycznych Piastów sprawił, że u progu XIII w. kraj stał się systemem państewek: małopolskich, śląskich, mazowieckich, wielkopolskich i pomorskich. Pozostała jednak wspólna dla tego terenu nazwa *Regnum Poloniae* oraz przynależności do jednego organizmu kościelnego – metropolii gnieźnieńskiej. Idea jedności państwa przetrwała także w programach politycznych niektórych władców dzielnicowych, a szerszy oddźwięk społeczny znalazła wówczas, gdy uwarunkowania gospodarcze, społeczne i polityczne wymagały przywrócenia faktycznej jedności kraju¹⁰¹.

Granice tak ustalonych diecezji miały ulegać jeszcze zmianom, ale właśnie za Bolesława Krzywoustego ustalone zostały fundamenty metropolii gnieźnieńskiej z podległymi jej biskupstwami w Poznaniu, Wrocławiu, Krakowie, Płocku, Włocławku i Lubuszu. Świadectwem stabilizacji stosunków Kościoła w Polsce z Rzymem były kolejne bulle: wspomniana

---

⁹⁸ Diecezja kamińska uzyskała prawo egzempcji w 1188 i wyłamała się z metropolii gnieźnieńskiej. Zob. B. Kumor, *Diecezja kamińska*, w: EK, t. 8, Lublin 2000, kol. 483–497; J. Obrodzińska, *Z dziejów chrześcijaństwa na Ziemi Wolińskiej*, StWł, 9(2006), s. 308–311.

⁹⁹ Bazydło, *Idzi z Tusculum*, kol. 1435.

¹⁰⁰ Sułowski, *Pierwszy Kościół polski*, s. 31.

¹⁰¹ Tamże.

już z roku 1136 dla arcybiskupstwa gnieźnieńskiego¹⁰², z 1148 roku dla biskupstwa wrocławskiego¹⁰³ i z roku 1155 – dla Wrocławia¹⁰⁴.

5. Formy organizacyjne diecezji ze stolicą we Wrocławku

Na prośbę biskupa wrocławskiego Wenera¹⁰⁵ papież Eugeniusz III wydał bullę protekcyjną *Quoties illud a nobis speditur* w dniu 4 IV 1148 roku. Potwierdzała ona zarówno istnienie w roku 1148 diecezji wrocławskiej, jak również jej granice ustalone przez legata papieskiego kard. Idziego z Tuskulum i księcia Bolesława Krzywoustego. Urzędowa nazwa diecezji brzmiała „diecezja wrocławska”¹⁰⁶.

5.1. Diecezja kujawsko-pomorska

Pierwszy najdłuższy etap organizacyjny w jej istnieniu określano nazwą „diecezja kujawsko-pomorska”¹⁰⁷, używano również nazw: wrocławska, kujawska, pomorska. Etap ten trwał od 1123 do 1818 roku¹⁰⁸, czyli ok. 700 (695) lat.

Jednym z warunków funkcjonowania diecezji było jej uposażenie. Pochodziło ono głównie z nadań książęcych lub królewskich, a także pobożnych zapisów różnych dobrodziejów. Dobra te otrzymali biskupi przede wszystkim w XII i XIII wieku. Pod względem uposażenia diecezja zajmowała trzecie miejsce w Polsce, po archidiecezji gnieźnieńskiej i diecezji krakowskiej. Składało się na nie: 7 miast i miasteczek oraz 120 wsi. Dobra te rozciągały się od Pomorza (klucz subkowski), poprzez Kujawy (liczne klucze), sieradzkie (okolice Wolborza), aż do Małopolski (klucz piórkowski). Uposażenie uzupełniały dziesięciny¹⁰⁹.

---

¹⁰² Bulla Innocentego II *Ex commisso nobis* z 7 VII 1136 określała, jakie kasztelanie obejmuje archidiecezja. Zob. B. Kumor, *Gnieźnieńska Archidiecezja. Organizacja terytorialna*, w: EK 5, Lublin 1989, kol. 1179–1182.

¹⁰³ Bulla papież Eugeniusza III *Quoties illud a nobis speditur*, wydana 4 IV 1148 na synodzie w Rheims dla bp. Wenera. Zob. W. Kujawski, *Diecezja wrocławska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej*, w: Jan Paweł II *Apostoł Prawdy*, red. J. Kędziński, Wrocław 2005, s. 190.

¹⁰⁴ U. Borkowska, *Odbudowa i tworzenie podstaw*, w: *Chrześcijaństwo w Polsce*, s. 33.

¹⁰⁵ J. Pakulski, *Werner*, w: WISB, t. 4, Wrocław 2006, s. 173–174.

¹⁰⁶ Kujawski, *Diecezja wrocławska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej*, s. 190.

¹⁰⁷ Tenże, *Historia diecezji wrocławskiej*, s. 47–48.

¹⁰⁸ Tenże, *Zarys dziejów diecezji wrocławskiej*, w: *Diecezja wrocławska 2000*, Wrocław 2001, s. 23.

¹⁰⁹ Tenże, *Zarys dziejów diecezji wrocławskiej*, s. 34; tenże, *Historia diecezji wrocławskiej*, s. 65–66.

Oprócz oczywistych kwestii związanych z funkcjonowaniem duszpasterskim, diecezja miała istotne znaczenie dla obrony polskości Pomorza Gdańskiego, a więc ustawiczne spory z Zakonem Najświętszej Maryi Panny (Krzyżakami), który korzystając ze wsparcia Stolicy Apostolskiej, założył i rozwijał swoje państwo¹¹⁰. Stąd dobra biskupa włocławskiego ustawicznie były najeżdżane i łupione przez Krzyżaków, łącznie z miastem biskupim¹¹¹. Po „hołdzie pruskim” (1521) i sekularyzacji państwa krzyżackiego, nowym przeciwnikiem w walce o polskość stało się protestanckie państwo pruskie, którego działalność doprowadziła do upadku katolickiego państwa polskiego¹¹².

Diecezja w tej fazie organizacyjnej miała 62 biskupów diecezjalnych (ordynariuszy)¹¹³, którzy należeli do najważniejszych w Rzeczypospolitej, o czym świadczy chociażby fakt, że z Włocławka biskupi awansowali na stolice biskupie w Krakowie (7 razy) i w Gnieźnie (18 razy), były też inne

---

¹¹⁰ Tenże, *Diecezja włocławska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej*, s. 191.

¹¹¹ Tenże, *Włocławek – stolica biskupstwa*, s. 66; tenże, *Historia Diecezji Włocławskiej*, s. 47–48.

¹¹² Tamże, s. 48.

¹¹³ Chronologię biskupów włocławskich ustalił ks. Jan Fijałek. Zob. H. Witczak, *Fijałek Jan Nepomucen*, w: *WłSb*, t. 9, Włocławek 2021, s. 50–52. Biskupami diecezjalnymi byli: Świdrigger (występuje 1133), Werner (1148), Onold (1161, 1180), Stefan (1187, 1198), Ogierz (1207, 1212), Barta (Bartłomiej) (1215, 1220), Michał (1222–1252), Wolimir (1252–1275), Albierz (1275–1283), Wisław (1284–1300), Gerward (1300–1323), Maciej Gołańczewski (1323–1364), Zblyut Gołańczewski (1364–1383), Teodoryk (Trojan), Jan Kropidło (1384–1389 i 1402–1421), Henryk (1389–1398), Mikołaj Kurowski (1399–1402), Jan Pella z Niewiesza (1421–1428), Jan Szafraniec (1428–1433), Władysław Oporowski (1434–1449), Mikołaj Lasocki (1449–1450), Jan Gruszczyński (1450–1463), Jan Lutek z Brzezia (1463–1464), Jakub Sienieński (1464–1473), Zbigniew Oleśnicki (1473–1480), Andrzej Oporowski (1481–1483), Piotr z Bnina Moszyński (1484–1494), Krzesław z Kurozwęk (1494–1503), Wincenty Przerębski (1503–1513), Maciej Drzewicki (1513–1531), Jan Karnkowski (1531–1537), Łukasz Górka (1538–1542), Mikołaj Dzierzgowski (1543–1546), Andrzej Zebrzydowski (1546–1551), Jan Drohojowski (1551–1557), Jakub Uchański (1557–1562), Mikołaj Wolski (1562–1567), Stanisław Karnkowski (1567–1581), Hieronim Rozrażewski (Rozdrażewski) (1581–1600), Jan Tarnowski (1600–1604), Piotr Tylicki (1604–1607), Wojciech Baranowski (1607–1608), Maciej Pstrokoński (1608–1609), Wawrzyniec Gembicki (1610–1616), Paweł Wołucki (1616–1622), Andrzej Lipski (1623–1630), Maciej Łubieński (1631–1641), Mikołaj Gniewosz z Oleksowa (1642–1654), Kazimierz Florian Czartoryski (1655–1673), Jan Gembicki (1674), Stanisław Sarnowski (1677–1680), Bonawentura Madaliński (1681–1691), Stanisław Dąbski (1692–1700), Stanisław Szembek (1700–1706), Felician Konstany Szaniawski (1706–1720), Krzysztof Antoni Szembek (1720–1739), Adam Stanisław Grabowski (1739–1741), Walenty Aleksander Czapski (1741–1751), Antoni Sebastian Dembowski (1752–1763), Antoni Kazimierz Ostrowski (1763–1777), Józef Ignacy Rybiński (1777–1806), wakat 1806–1815 adm. Ignacy Stanisław Czyżewski, Franciszek Malczewski (1815–1818). Zob. RDW1 2011, s. 61–63; *Diecezja włocławska 2000*, s. 50–51.

awanse. W sejmie biskupi kujawsko-pomorscy zajmowali miejsce obok prymasa oraz mieli po nim drugi głos. Pod nieobecność arcybiskupa gnieźnieńskiego zastępowali go w czynnościach najwyższej wagi państwowej, łącznie z koronacją. To też powodowało, że biskupi częściej byli politykami niż duszpasterzami¹¹⁴. Przykładem biskupów polityków byli: Krzesław z Kurozwęk, wielki kanclerz koronny¹¹⁵, Konstanty Felicjan Szaniawski, kierujący polityką Rzeczypospolitej w latach 1700–1730¹¹⁶ i Adam Stanisław Grabowski h. Zbiświcz, obaj wierni słudzy domu Wettynów¹¹⁷.

Jednak dzięki wybitnym biskupom – duszpasterzom diecezja stała się szeroko znaną w Polsce. Warto przywołać m.in. bp. Stanisława Karnkowskiego, założyciela Seminarium Duchownego w roku 1569¹¹⁸. W diecezji systematycznie odbywał on synody partykularne, których zadaniem było przyjęcie i wprowadzenie w życie uchwał Soboru Trydenckiego¹¹⁹.

Ponadto w tym okresie było 38 biskupów pomocniczych. Sufragani nie sprawowali żadnej władzy administracyjnej, a jedynie ich posługa skupiała się na władzy święceń. Kilku z nich zostało później ordynariuszami innych diecezji¹²⁰. Warto również wspomnieć o kapitułach

---

¹¹⁴ Kujawski, *Zarys dziejów diecezji wrocławskiej*, s. 32.

¹¹⁵ Tenże, *Krzesław z Kurozwęk jako wielki kanclerz koronny i biskup wrocławski*, Warszawa 1987.

¹¹⁶ H. Witczak, *Szaniawski Konstanty Felicjan*, w: WISb, t. 8, Wrocław 2019, s. 166–175.

¹¹⁷ Tenże, *Grabowski Adam Stanisław*, w: WISb, t. 7, s. 48–50.

¹¹⁸ Jedno z pierwszych seminariów duchownych w Rzeczypospolitej, a zależnie od sposobu obliczania nawet pierwsze.

¹¹⁹ K. Śmigiel, *Karnkowski Stanisław*, w: EK, t. 8, Lublin 2000, kol. 855–857.

¹²⁰ Było to 35 biskupów sufraganów wrocławskich, mianowanych w okresie do 1819, którzy zazwyczaj byli biskupami tytularnymi margaryteńskimi: Stefan (biskup tytularny tolineński) (1392–1394), Jan bp taorieński (1404, 1411), Ulryk bp termopoleński (1400–1414), Waław bp lidoryceński (1417), Grzegorz bp marocheński (1490), Jakub (1496), Stefan bp aureński (1502), Aleksander Myszyński (1515–1540), Jan Dziaduski (1540–1546), Walerian de Werkława (1546–1548), Andrzej Duchnicki (1550–1553), Jan Wyszecki (1554–1559), Feliks Relski (1559–1562), Kasper Geskau (1562), Adam Mierkowski (1566), Andrzej Blinowski (1574–1575), Maciej Wielicki (1579–1585), Jan Nowomiejski-Rozrażewski (1587–1593), Franciszek Łącki (1597–1617), Baltazar Miaskowski (1617–1632), Krzysztof Charbicki (1635–1638), Waław Paprocki (1639–1642), Piotr Mieszkowski (1643–1648), Mikołaj Krasicki bp argineński (1649–1652), Walerian Wilczogórski (1653), Stanisław Domaniewski (1654–1677), Piotr Paweł Mieszkowski bp marochieński (1679–1692), Andrzej Albinowski bp ordoneński (1695–1706), Wojciech Ignacy Bardziński bp serepteński (1707–1723), Franciszek Kobielski bp antinopoliński (1725–1737), Aleksander Działyński bp aksiareński (1737–1739), Franciszek Kanigowski bp toroneński (1740–1759), Jan Dembowski bp lambestyneński (1759–1788), Marcin Chyczewski bp toroneński (1789–1794), Feliks Łukasz Lewiński bp eretrieński (1794–1818). A także 3 biskupów sufraganów pomorskich: Cyprian Kazimierz Wolicki bp sipoleński (1766–1775),

skupiających duchowieństwo wyższe. W tym okresie funkcjonowała kapituła katedralna we Włocławku i kolegiackie: św. Wita w Kruszwicy, świętych Piotra i Piotra w Kruszwicy, św. Michała w Gdańsku i w Wolborzu¹²¹. W 1817 roku istniały już tylko kapituły we: Włocławku, Kruszwicy, Wolborzu¹²².

Jednym z pierwszych seminariów powstałych na ziemiach polskich było seminarium we Włocławku, erygowane 16 VIII 1569 roku¹²³ przez bp. Stanisława Karnkowskiego¹²⁴, które z przerwami funkcjonuje do dziś. Przerwy spowodowane były tym, że niektórzy biskupi jak np. bp Hieronim Rozdrażewski¹²⁵ wychodzili z założenia, że najlepiej do kapłaństwa przygotowują kolegia jezuickie, wobec czego swoich kleryków do nich kierowali. Na początku XVII wieku za bp. Pawła Wołuckiego¹²⁶ klerycy wrócili do Włocławka. Pierwotnie seminarium miało kształcić 24 alumnów, z których 8 miało znać język niemiecki, byli bowiem święceni dla pomorskiej części diecezji¹²⁷.

Na początku jednak XVIII wieku seminarium przeżywało kryzys, związany zarówno z kwestiami finansowymi, jak i z brakiem wśród duchowieństwa diecezjalnego odpowiednich kandydatów do jego prowadzenia. W związku z tym bp Konstanty Felicjan Szaniawski wydał nowy akt erekcyjny dla seminarium datowany na 31 XII 1719 r. Odtąd seminarium przechodziło pod opiekę Misjonarzy św. Wincentego á Paulo. Miało posiadać 12 alumnów utrzymywanych przez diecezję i nieokreśloną liczbę kleryków, którzy byli na własnym utrzymaniu¹²⁸.

Granice diecezji kujawsko-pomorskiej można prześledzić na podstawie wizytacji kanonicznych i schematyzmów tej diecezji. Na tym też etapie organizacyjnym dokonywały się korekty granic diecezji, które szczegółowo opisał ks. W. Kujawski, a o których tu nie będziemy mó-

---

Maciej Garnysz bp larnendeński (1776–1781), Ludwik Stanisław Górski bp ceszaropoliński (1781–1799). Zob. Kujawski, *Historia diecezji włocławskiej*, s. 61–63.

¹²¹ Kujawski, *Historia diecezji włocławskiej*, s. 67–70.

¹²² „Schematyzm Diecezji Kujawsko-Pomorskiej” 1817, s. 1–4.

¹²³ *450 lat Almae matris Vladislaviensis. Księga Jubileuszowa*, red. J. Szymański, Włocławek 2019, s. 5.

¹²⁴ K. Śmigiel, *Słownik biograficzny arcybiskupów gnieźnieńskich i prymasów Polski*, Poznań 2002, s. 168–175.

¹²⁵ A. Szczepański, *Rozdrażewski Hieronim*, w: WłSb, t. 3, Włocławek 2005, s. 147–150.

¹²⁶ K.R. Prokop, *Wołucki Paweł*, w: WłSb, t. 8, s. 197–201.

¹²⁷ S. Chodyński, *Seminarium Włocławskie. Szkic historyczny*, Włocławek 1905, s. 8.

¹²⁸ Tamże, s. 39–40.

wić¹²⁹. Dla ukazania obszaru, który obejmowała diecezja ze stolicą we Włocławku posłużyliśmy się schematyzmem wydanym na rok 1817.

Diecezja składała się z trzech archidiaconatów: włocławskiego, kruszwickiego i pomorskiego. Archidiaconat włocławski posiadał 8 dekanatów: brzeski (14 parafii), bobrownicki (9), izbicki (7), kowalski (13), nieszawski (5), radziejowski (10), służewski (11), woliborski (8). Razem w archidiaconacie było 77 parafii¹³⁰.

Archidiaconat kruszwicki posiadał 4 dekanaty: kruszwicki (11), inowrocławski (11), gniewkowski (12) i fordoński (9). Razem w archidiaconacie były 43 parafie¹³¹.

Archidiaconat pomorski składał się z 9 dekanatów: gdański (16), tczewski (12), gniewski (15), nowomiejski (11), stargardzki (17), pucki (13), mirachowski (13), łęborsko-bytowski (7), świecki (15). Razem w archidiaconacie było 119 parafii (122 ośrodki)¹³². Diecezja obejmowała 239 parafii (ośrodków).

Działalność duszpasterska duchowieństwa diecezjalnego była wspierana przez duchownych zakonnych, bowiem w 19 miejscach na terenie diecezji istniały 22 klasztory męskie promieniujące duchowością różnych zakonów i zgromadzeń, były też 4 klasztory żeńskie¹³³.

Przyczyną zakończenia funkcjonowania tego etapu diecezji były rozbiory Polski: pierwszy – 1772 r., drugi – 1793 r. i trzeci – 1795 r., po którym państwo przestało istnieć. Sytuacja ta jednak jeszcze przed upadkiem państwa powodowała zaburzenia w funkcjonowaniu diecezji, gdyż w międzyczasie, państwa zaborcze zaczęły powoływać się na własne ustalenia tzw. Konwencję Petersburską, ograniczającą możliwość kierowania diecezją m.in. biskupowi kujawsko-pomorskiemu. Wprowadzono

---

¹²⁹ Kujawski, *Historia diecezji włocławskiej*, s. 52–53; tenże, *Diecezja włocławska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej*, s. 188–197.

¹³⁰ „Schematyzm Diecezji Kujawsko-Pomorskiej” 1817, s. 6–12.

¹³¹ Tamże, s. 12–15.

¹³² Tamże, s. 15–23.

¹³³ Dane z roku 1753. Swoje siedziby w diecezji mieli: Brdów – paulini; Brześć – dominikanie; Bydgoszcz – bernardyni, jezuici, karmelici; Gdańsk – dominikanie, karmelici; Gniewkowo – franciszkanie reformaci; Kartuzy – kartuzi; Koronowo – cystersi; Inowrocław – franciszkanie reformaci; Lubraniec – kanonicy regularni; Łabiszyn – franciszkanie reformaci; Nieszawa – franciszkanie reformaci; Nowe – bernardyni; Oliwa – cystersi; Pelplin – cystersi; Radziejów – franciszkanie konwentualni; Stolcemberg – franciszkanie reformaci; Wejherowo – franciszkanie reformaci; Włocławek – franciszkanie reformaci; Zakrzewo – karmelici. Klasztory żeńskie: Strzelno – norbertanki, Bydgoszcz – klaryski, Gdańsk – brygidki, Żuków – norbertanki. Zob. Kujawski, *Zarys dziejów diecezji włocławskiej*, s. 46.

bowiem zasadę, że biskup może kierować tylko tą częścią diecezji, która znajduje się pod władzą tego samego monarchy¹³⁴.

W naszym przypadku po II rozbiórce państwo pruskie nie pozwalało sprawować władzę na terenach, które przeszły w skład państwa pruskiego. Wobec czego trzeba było tworzyć namiastki władzy diecezjalnej¹³⁵. Nie mniej skomplikowana była sytuacja, gdy powstało Księstwo Warszawskie, a następnie Królestwo Polskie, bo ponownie zmieniono granice państw i należało reorganizować zarządzanie poszczególnymi częściami diecezji¹³⁶.

5.2. Diecezja kujawsko-kaliska

Obradujący na Kongresie Wiedeńskim w roku 1815 postawili sobie jako cel powrót do *status quo* z czasów przednapoleońskich. Choć jak wiemy powrót do stanu sprzed działalności Napoleona Bonapartego nie oznaczał przywrócenia Rzeczypospolitej. Podjęte tam postanowienia stały się podstawą pertraktacji mocarstw europejskich ze Stolicą Apostolską na temat reorganizacji granic diecezjalnych.

Utworzenie Królestwa Polskiego dotknęło najbardziej dwie diecezje: gnieźnieńską i włocławską. Aż 398 parafii archidiecezji gnieźnieńskiej znalazło się w granicach Królestwa Polskiego, 178 w granicach Wielkiego Księstwa Poznańskiego, a 31 na Pomorzu w Królestwie Prus. Natomiast z diecezji włocławskiej z trzech archidiakonatów: pomorskiego (122 ośrodki duszpasterskie), kruszwickiego (43 parafie) i włocławskiego (77 parafie), jedynie 62 parafie z archidiakonatu włocławskiego znalazły się w Królestwie Polskim.

Owoce tych pertraktacji były m. in. wydane bulle określające: rozgraniczenie diecezji w Królestwie Polskim – *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818 r.¹³⁷ i na terenie Królestwa Prus – *De salutare animarum* z 16 VII 1821 r.¹³⁸

Nim jednak papież Pius VII wydał bullę *Ex imposita nobis*, to najpierw sprawom Królestwa Polskiego poświęcił bullę *Militantis Ecclesiae* wydaną 12 III 1818 r. Powołała ona do istnienia archidiecezję i metropolię

---

¹³⁴ Tenże, *Diecezja włocławska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej*, s. 197.

¹³⁵ Urzędnicy w randze: oficjał, wikariusz apostolski, administrator. Zob. tenże, *Historia diecezji włocławskiej*, s. 55–56.

¹³⁶ Tenże, *Diecezja włocławska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej*, s. 197; tenże, *Historia diecezji włocławskiej*, s. 56;

¹³⁷ W. Wójcik, *Ex imposita nobis*, w: EK, t. 4, Lublin 1983, kol. 1461–1462; Kumor, *Granice metropolii*, s. 203–204.

¹³⁸ Z. Zieliński, *De salute animarum*, w: EK, t. 3, kol. 1191–1192.

warszawską, a następnie breve *Justis gravinibusque causis* powiadamiając o tym fakcie metropolitę gnieźnieńskiego i innych biskupów polskich¹³⁹.

Na mocy postanowień bulli *Ex imposita nobis* określono, że metropolia warszawska składać się będzie z następujących diecezji: warszawskiej, krakowskiej, lubelskiej, sandomierskiej, wrocławskiej czyli kaliskiej, płockiej, podlaskiej ze stolicą w Janowie i augustowskiej ze stolicą w Sejnach. Dwuczłonowość nazw zreorganizowanych diecezji wynikała z faktu, że strona kościelna nawiązywała do istniejących już diecezji, a władze carskie odnosiły się do miast siedzib władzy państwowej (guberni)¹⁴⁰.

W Archiwum Diecezjalnym we Włocławku znajdują się dwa dokumenty, z których jeden to tekst bulli¹⁴¹, a drugi to oficjalny dokument Konsystorza Generalnego diecezji wrocławskiej potwierdzający wydanie bulli¹⁴². Oba te dokumenty zawierają wykaz parafii, które znalazły się w nowo powstałej diecezji kujawsko-kaliskiej. Oba jednak zawierają pewne niedociągnięcia i braki w swoim tekście¹⁴³. Ogólna zaś liczba parafii wchodzących w skład nowej diecezji zależna była również od ich sposobu obliczania, a więc zależnie, czy liczymy tylko parafie samodzielne znajdujące się w schematyzmie gnieźnieńskim na rok 1817, czy też włączamy również parafie niesamodzielne (filie) i klasztory.

Mocą tego dokumentu z archidiecezji gnieźnieńskiej wyłączono 114 parafii i włączono je do archidiecezji warszawskiej, a kolejne 284 włączono do diecezji kujawsko-kaliskiej¹⁴⁴.

Na mocy bulli powstała diecezja z katedrą we Włocławku, siedzibą biskupa w Kaliszu, która miała się nazywać wrocławską czyli kaliską, a po

---

¹³⁹ *Papieżstwo wobec sprawy polskiej w latach 1772–1864*, wybór źródeł, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 268–269; B. Kumor, *Początki metropolii warszawskiej*, RTK, 15(1968), s. 4, s. 53–60.

¹⁴⁰ W. Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska. Opracowanie historyczno-źródłoznawcze*, Włocławek 2011, s. 49.

¹⁴¹ ArDWł, [Bulla *Ex imposita nobis*], sygn. 602782 (sygn. dawna Dok. 2782). Diecezji wrocławskiej czyli kaliskiej poświęcone są strony od 9 do 11 tego dokumentu. Zob. S. Lirowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dokumenty samoistne*, t. 5: *lata 1638–1855*, Włocławek 1996, s. 253; Kujawski, *Diecezja wrocławska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej*, s. 197.

¹⁴² ArDWł, Dokument Konsystorza Jeneralnego Diecezji Kujawskiej, sygn. 602784 (sygn. dawna Dok. 2784). Zobacz również – Pius VII, in *Bulla Ex imposita Nobis, Romae apud S. Mariam Maiorem, Anno Incar. Dom. 1818 pridie kalendas Julii, Pontificatus anno 19*, edita, w: *Monumenta Historica Dioceseos Wladislaviensis*, t. 1, Włocławek 1881, s. 38–40.

¹⁴³ Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska*, s. 49–51.

¹⁴⁴ Kumor, *Gnieźnieńska Archidiecezja. Organizacja terytorialna*, kol. 1180.

latach utrwałała się praktyczna nazwa diecezja kujawsko-kaliska. W skład diecezji włocławskiej czyli kaliskiej miały wejść 344 parafie. Jednak nie wszystkie planowane parafie weszły do diecezji kujawsko-kaliskiej¹⁴⁵.

---

¹⁴⁵ Wykaz parafii. Brdów, Broniszewo, Sompolno, Wrząca, Dęby (Szlacheckie), Dębno [Królewskie], Kramsk, Lubstówek, Licheń, Mąkolno, Morzysław, Modzerowo, Osiek, Skulsk, Ślesin, Wąsosze, Wilczyn, Budziszław, Kleczew, Ostrowąż, Złotków, Białków, Brudzew [Kolski], Dąbroszyn, Dobrów, Grabienice, Grochowy, Grodziec, Grzymiszew, Janiszew, Koło z filią Kościelec, Konin z filią Stare Miasto, Królików, Krzymów, Kuchary, Lisiec, Russocice, Rychwał, Rzgów, Sławsk, Trąbczyn, Tuliszków, Turek, Wyszyna, Zagórów, Kowale, Psary, Pызdry, Ciężęń, Słupca, Cienin, Dobrosolowo, Golina, Giewartów, Kawnice, Kowalewo, Łądek, Myślubórz, Młodojewo, Skarboszewo, Ostrowite, Dobrzec, Błaszi, Chełmce, Giżyce, Kraszewice, Kalisz kolegiata, Kalisz św. Mikołaja, Chlewo, Godziesze, Góra, Goszczanów, Głuchów, Gruszczycze, Iwanowice, Kalinowa, Koźminek, Lisków, Małanów, Opatówek, Przespolew, Rajsko, Staw, Tłokinia, Tokary, Wojków, Blizanów, Borków, Brudzew [Kaliski], Chocz, Dembe, Dzierzbina, Kokanin, Kościelec [Kaliski], Kosmów, Jastrzębniki, Lipie, Pamięcin, Piątek, Rychnów, Stawiszyn, Tykadłów, Zbiersk, Zborów, Złotniki, Boleszczyn, Brzeźno z filią Godynice, Burzenin, Charłupia Wielka, Charłupia Mała, Chojne, Dobra, Dąbrowa, Kamionacz, Kliczków, Miłkowice, Jeziorsko, Sieradz kolegiata, Skęczniew, Stolec, Tubądzin, Uników, Warta, Wąglczew, Wróblew, Złoczew, Borszewice, Buczek, Brzyków, Rychłowice, Chabelice, Drużbice, Grabno, Grocholice, Kociszew, Korczew, Krzepczów, Łask kolegiata, Łobudzice, Marzenin, Parzno, Pożdżenice, Restarzew, Rusiec, Sędziejowice, Strońsko, Szadek, Szczerców, Widawa, Wola Więzowa, Wygiełzów, Zduńska Wola, Bałdrzychów, Dobroń, Góra, Kwiatkowie, Lubomiersk, Małyń, Męka, Mikołajewice, Pabianice, Rossoszyca, Wierzchy, Zadzim z filią Brodnia i Glinno, Bąkowa Góra, Bęczkowie, Będków, Bogdanów z filią Postękalice, Dłutów, Gomolin, Gorzkowice, Kurowice, Mierzyn, Milejów [kanon. reg. later.], Moszczenica, Piotrków [Trybunalski], Ręczno, Rozprza, Rzgów, Srocko, Suchcice, Sulejów, Tuszyn, Witów, Borowno, Brzeźnica, Borzykowo, Lgota, Pajęczno, Makowiska, Mstów, Rzędziny [kan. reg. later.], Rzańska, Siemkowiec, Sulmierzyce, Stróża, Wiewiec, Chelm, Cielętniki, Dąbrowa, Dmenin, Dobroszyce, Gidle, Kamieńsk, Kłomice, Kobiele, Kodrąb, Koniecpol z prebendą, Krępa, Maluszyn, Niedośpielin, Pławno, Radomsko, Rzeżowice, Soboszyce, Strzałków, Wielgomłyn [zak. paulin], Wola Grzymalina, Żytno, Danków, Dzierżnki, Jaworzno, Starokrzepice, Mierzyn, Parzymiechy, Pańców, Praszka, Rudniki, Żytniów, Działoszyn, Kruszyna, Mykanów, Wąsosz, Kotów (Chotów), Czarnożyły, Kadłub, Komorniki, Raczyn, Krzyworzeka, Łagiewniki, Mokrsko, Ossjaków, Ożarów, Raczyn, Ruda, Rudlice, Skomlin, Wierzchlas, Wydrzyn, Wieluń kolegiata, Drużbin, Chwałborzyce, Grodzisko, Niemysłów, Niewiesz, Pęczniew z filią Siedlątków, Świnice, Uniejów, Wartkowice, Wieleń, Wilamów, Biała, Bolesławiec, Cieszęcin, Czastary, Dzierżkowice, Lututów, Łyskornia, Mielszyn, Naramice, Sokolniki, Walichnowy, Wieruszów, Wójcin, Brześć, Boniewo, Dąbie [Kujawskie], Lubraniec, Lubomin, Osięciny, Wieniec, Włocławek, Wistka, Zgłowiączka, Duninów, Chalno, Izbica, Lubotyń, Mąkoszyn, Orle, Sadlno, Świerczyn, Białotarsk, Chodec, Choceń filia, Błenna, Grabkowo, Kował, Kłotno, Kłóbka, Lubień, Pierowa Wola filia, Przedecz, Łanięta, Śmiłowice, Lubanie, Nieszawa, Raciążek, Słońsk, Zbrachlin, Bronisław, Boniewo, Buczyna, Piotrków [Kujawski], Kaczewo Filia, Krzywosądz, Radziejów, Połajewo, Witowo, Bądkowo, Grabie, Koneck, Kobielice, Ostrowąs, Łowiczek, Sędzin, Straszewo, Siniarzewo, Służewo, Czarnocin, Wolbórz kolegiata, Biała, Częstochowa z filią Konopiska, Kłobuck, Truskolasy, Krzepice, Miedzno, Poczesna, Przyrów z prebendą Przystajnia, Wilkowicko, Żuraw. Autor przedstawia wykaz parafii, które weszły w skład diecezji, oznaczając jednocześnie pewne nieściśności, wykaz uzupełniając nazwami parafii z obu dokumentów.

Podsumowując, według schematyzmu diecezjalnego na rok 1820¹⁴⁶ do diecezji włocławskiej czyli kaliskiej ostatecznie należały 357 parafie, z których 63 pochodziło z dawnej diecezji kujawsko-pomorskiej, 280 z archidiecezji gnieźnieńskiej, dziesięć z diecezji krakowskiej, trzy z poznańskiej i jedna wrocławskiej¹⁴⁷.

Natomiast bulla *De salute animarum* wydana nieco później, dopełniała postanowienia wcześniejszej bulli określającej organizację kościelną na terenie Królestwa Polskiego. Bulla wyłączyła z archidiecezji gnieźnieńskiej na rzecz diecezji chełmińskiej trzy dekanaty (31 parafii) z archidiakonatu kamieńskiego, natomiast w archidiakonacie kruszwickim zyskała trzy dekanaty z diecezji kujawsko-pomorskiej¹⁴⁸. Bulla została wsparta brewe *Quod de fidelium* uściślającym okoliczności wyboru biskupów w Prusach¹⁴⁹.

W ten sposób została ukształtowana diecezja, która bez zmian terytorialnych funkcjonowała przez ponad 100 (107) lat. Zmianom natomiast ulegała organizacja wewnętrzna, wynikająca przez lata niewoli narodowej, bardziej z działań politycznych zaborcy niż z potrzeb duszpasterskich¹⁵⁰.

Na tym etapie organizacyjnym diecezja przeżywała powstania narodowe: listopadowe i styczniowe, które przyniosły terror zaborcy i ograniczenia w działaniu Kościoła katolickiego. I tak, już po powstaniu listopadowym władze gubernialne zażądały spisów duchowieństwa z dokładnym wyszczególnieniem, co każdy z duchownych robił w czasie powstania i spisem odbytych kar przez księży za działalność powstańczą¹⁵¹.

Nie weszły trzy: Skarboszewo i Grabie pozostały w archidiecezji gnieźnieńskiej, zaś Łanięta włączono do archidiecezji warszawskiej. W sumie na podstawie Dok. 2782 i 2784, wykazano 353 punkty duszpasterskie. Jednak sam pierwotny tekst bulli wykazywał 344 punkty duszpasterskie. Zob. Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska*, s. 49–51.

¹⁴⁶ „Schematyzm Diecezji Kujawsko-Kaliskiej” 1820 (SchK-K – przy każdym cytowanym schematyzmie będzie podany rok), s. 3–24.

¹⁴⁷ Z krakowskiej: Biała, Częstochowa (filia Konopiska), Kłobuck, Truskolasy, Krzepice, Miedźno, Poczesna, Przyrów (z prebendą Przystajnia), Wilkowicki, Żóraw. Z poznańskiej: Pызdry, Ciążeń, Samarzewo. Z diecezji wrocławskiej: Starokrzepice. Zob. W. Kujawski, *Parafie włączone w 1818 roku do diecezji kujawsko-kaliskiej z diecezji krakowskiej, poznańskiej i wrocławskiej*, StWł, 17(2015), s. 361–382.

¹⁴⁸ Kumor, *Gnieźnieńska archidiecezja. Organizacja terytorialna*, kol. 1179–1180.

¹⁴⁹ Zieliński, *De salute animarum*, kol. 1191–1192.

¹⁵⁰ Po powstaniu styczniowym dostosowywano granice dekanatów do granic powiatów.

¹⁵¹ ArDWi, Akta Konsystorza Generalnego Włocławskiego, Wykazy duchowieństwa diecezjalnego diecezji kujawsko-kaliskiej z 1848 r. Materiały do biografii, sygn. Różne I, nr 46, s. 7–164; H. Witczak, *Duchowieństwo dekanatu konińskiego diecezji kujawsko-kaliskiej na tle dekanatów sąsiednich w połowie XIX wieku*, StWł, 22(2020), s. 471.

Skutkiem powstania styczniowego było pozbawienie parafii dóbr ziemskich, pozostawiono jedynie niewielkie działki. W zamian za to wyznaczono duchownym pensje, które wypłacano według uznania, karnie ograniczając lub opóźniając wypłaty. Wprowadzono państwowe mianowanie duchownych na wszystkie urzędy, istniały wieloletnie wakaty na stolicach biskupich. Wysyłano duchownych na zsyłki. Zakazano przemieszczania się księży poza wyznaczony obszar oraz cenzurę dokumentów kościelnych. Kontakty ze Stolicą Apostolską mogły odbywać się przez ambasadora rosyjskiego¹⁵². Zakazano tworzenia stowarzyszeń kulturalnych, społecznych, a więc i religijnych. Zakazano działalności zakonów, sami zakonnicy albo mieli przejść do duszpasterstwa albo pozostać w klasztorach etatowych. Zakazano przyjmowania nowych kandydatów do zakonu, a do seminarium za odpowiednim pozwoleniem władz państwowych¹⁵³.

W ciągu swojego istnienia diecezja miała siedmiu biskupów¹⁵⁴, niestety przez 19 lat na skutek działań zaborców diecezja była nieobsadzona (1831–1836, 1850–1856, 1867–1875)¹⁵⁵. Ponadto w tym czasie było siedmiu biskupów pomocniczych, z których trzech zostało później ordynariuszami¹⁵⁶.

Seminarium Duchowne dalej prowadzili Misjonarze św. Wincenciego, którzy posługiwali w nim do momentu, gdy w ramach represji po powstaniu styczniowym, w roku 1864, władze carskie zlikwidowały wszystkie zakony¹⁵⁷. Od tej pory uczelnią kierowali duchowni diecezjalni. Wykładowcami byli początkowo ci sami kapłani, jednak już jako kapłani diecezjalni. Oni też przygotowali nową kadre profesorską wywodzącą się z duchowieństwa diecezjalnego, na początku byli to księża Stanisław i Zenon Chodyński, ks. Franciszek Stopierzyński. Później pojawiła się cała

---

¹⁵² M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 3, Warszawa 1991, s. 304; W. Frątczak, *Konfiskata własności kościelnych w Królestwie Polskim w świetle ukazu cara Aleksandra II z dnia 14/26.12.1865*, *StWł*, 14(2021), s. 557–563.

¹⁵³ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 7, Lublin 2001, s. 356–360.

¹⁵⁴ Byli to: Andrzej Wołłowicz (1819–1822), Józef Szczepan Koźmian (1823–1831), Walenty Tomaszewski (1836–1850), Jan Michał Marszewski (1856–1867), Wincenty Teofil Chościak Popiel (1875–1883), Aleksander Kazimierz Bereśniewicz (1883–1902), Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki (1902–1927). Zob. Kujawski, *Historia diecezji wrocławskiej*, s. 63.

¹⁵⁵ Tamże.

¹⁵⁶ Byli to: Józef Marceł Dzięcielski bp areteński (1819–1825), Józef Joachim Goldman bp karystyneński (1838–1844), Tadeusz Łubieński bp rodiopolski (1844–1861), Karol Polner bp trojański (1883–1887), Henryk Piotr Kossowski bp serreński (1890–1903), Władysław Paweł Krynicki bp achantyński (1918–1927), Wojciech Stanisław Owczarek bp askalonitański (1918–1938). Zob. Kujawski, *Historia diecezji wrocławskiej*, s. 65.

¹⁵⁷ Chodyński, *Seminarium Włocławskie*, s. 91.

plejada profesorów seminarium znanych nie tylko w Polsce, ale i zagranicą: Idzi Radziszewski (wicerektor i rektor Seminarium Duchownego, rektor Akademii Duchownej w Petersburgu, założyciel KUL)¹⁵⁸, Marian Fulman (bp lubelski)¹⁵⁹, Stefan Wyszyński (prymas Polski)¹⁶⁰.

Od 1908 bp S. Zdzitowiecki wprowadził Niższe Seminarium Duchowne, trwające dwa lata. Jego zadaniem było wyrównanie zaległości u kleryków, którzy nie ukończyli pełnego cyklu gimnazjalnego (7 lat), do seminarium przyjmowano już bowiem po czteroletniej szkole średniej. Po ukończeniu seminarium niższego alumni zaczynali naukę w Wyższym Seminarium Duchownym.

Na terenie nowej diecezji kujawsko-kaliskiej znalazła się kapituła katedralna włocławska i kapituły kolegiackie w Kaliszu, Łasku, Sieradzu, Wieluniu, Choczu i Uniejowie. Ponieważ bulla *Ex imposita nobis* zakładała, że w każdej diecezji miała istnieć kapituła katedralna (włocławska) i tylko jedna kolegiacka (kaliska), wszystkie pozostałe zostały zniesione¹⁶¹.

Zwiększona terytorialnie diecezja miała większą liczbę parafii, o czym była mowa już wyżej, a także większą liczbę duchownych diecezjalnych. W wybranych latach sytuacja przedstawiała się w ten sposób, że w: 1823 r. było 563 duchownych diecezjalnych; 1835 r. – 592; 1842 r. – 666; 1850 r. – 621¹⁶²; 1869 r. – 374¹⁶³; 1874 r. – 328¹⁶⁴; 1897 r. – 473¹⁶⁵; 1905 r. – 510¹⁶⁶; 1910 r. – 541¹⁶⁷; 1917 r. – 550¹⁶⁸; 1925 r. – 589¹⁶⁹.

---

¹⁵⁸ Z racji rocznicy śmierci ks. Idziego Radziszewskiego poświęcono mu kilka artykułów w StWł, 24(2022). Są to następujące artykuły: H. Witczak, *Ks. Idzi Benedykt Radziszewski – uczeń i student*, s. 9–35; Z. Pawlak, *Ks. Idzi Benedykt Radziszewski jako profesor i rektor Seminarium Duchownego we Włocławku*, s. 36–47; I. Wodzianowska, *Działalność księdza rektora Idziego Radziszewskiego w Petersburgu*, s. 48–62; M. Kalinowski, *Ks. I. Radziszewski – twórca Uniwersytetu Lubelskiego*, s. 63–81; S. Janeczka, *Ks. I. Radziszewski jako filozof w kontekście poglądów Desire Merciera*, s. 82–128; A. Biela, *Wykłady z psychologii ks. Idziego Benedykta Radziszewskiego i jego współpracowników w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim*, s. 129–152.

¹⁵⁹ E. Walwander, *Fulman Marian Leon*, w: EK, t. 5, kol. 757–758.

¹⁶⁰ J. Bagrowicz, *Wyszyński Stefan*, w: WłSb, t. 1, Włocławek 2004, s. 182–185.

¹⁶¹ Kujawski, *Historia diecezji włocławskiej*, s. 70.

¹⁶² Na podstawie schematyzmów kujawsko-kaliskich z wymienionych lat.

¹⁶³ SchK-K 1869, s. 41.

¹⁶⁴ SchK-K 1874, s. 133.

¹⁶⁵ SchK-K 1879, s. 70.

¹⁶⁶ SchK-K 1902, s. 74.

¹⁶⁷ SchK-K 1910, s. 100.

¹⁶⁸ SchK-K 1917, s. 137.

¹⁶⁹ SchK-K 1925, s. 119.

Duchownych diecezjalnych wspierali kapłani zakonni. W 1823 r. było ich 180; 1835 r. – 204; 1842 r. – 358; 1850 r. – 201¹⁷⁰; 1869 r. – 276¹⁷¹; 1874 r. – 199¹⁷²; 1897 r. – 69¹⁷³; 1905 r. – 40¹⁷⁴; 1910 r. – 38¹⁷⁵; 1917 r. – 20¹⁷⁶; 1925 r. – 31¹⁷⁷. Do 1850 roku około jedną trzecią kapłanów w diecezji stanowili zakonnicy. Sytuacja ta uległa zmianie po powstaniu styczniowym, gdy nastąpiła kasata zakonów. Do momentu zlikwidowania zakonów w diecezji zakonnicy posługiwali w 28 miejscowościach w 38 klasztorach¹⁷⁸, po powstaniu styczniowym pozostały tylko klasztory etatowe, które były powoli zamykane wraz z wymieraniem zakonników.

Liczba wiernych korzystających z posługi duchowieństwa na terenie diecezji przedstawiała się w następujący sposób: 1835 r. – 537 867¹⁷⁹; 1840 r. – 613 930¹⁸⁰; 1856 r. – 643 964¹⁸¹; 1862 r. – 684 398¹⁸²; 1873 r. – 840 655¹⁸³; 1897 r. – 1 043 768¹⁸⁴; 1917 r. – 1 522 366¹⁸⁵; 1925 r. – 1 614 000¹⁸⁶. Jak z powyższego widać liczba wiernych w diecezji ciągle wzrastała.

---

¹⁷⁰ Na podstawie schematyzmów kujawsko-kaliskich z wymienionych lat.

¹⁷¹ SchK-K 1869, s. 41.

¹⁷² SchK-K 1874, s. 133.

¹⁷³ SchK-K 1897, s. 70.

¹⁷⁴ SchK-K 1902, s. 74.

¹⁷⁵ SchK-K 1910, s. 100.

¹⁷⁶ SchK-K 1917, s. 137.

¹⁷⁷ SchK-K 1925, s. 119.

¹⁷⁸ Zakony posługiwały w następujących miejscowościach: Bełchatów – franciszkanie konwentualni; Brześć – dominikanie; Chocz – reformaci; Częstochowa Jasna Góra – paulini; Gidle – dominikanie, kartuzi; Kalisz – franciszkanie konwentualni, bernardyni, reformaci; Koło – bernardyni; Konin – reformaci; Konopnica – paulini; Lutomiersk – reformaci; Kazimierz – bernardyni; Sieradz – dominikanie, Złoczew – bernardyni; Łąd – cystersi, później kapucyni; Nieszawa – franciszkanie konwentualni; Piotrków – pijarzy, bernardyni, dominikanie, franciszkanie konwentualni; Przyrów – bernardyni; Pyzdry – franciszkanie konwentualni; Radomsko – franciszkanie konwentualni; Radziejów – franciszkanie konwentualni, pijarzy (doszli z Włocławka); Warta – bernardyni; Widawa – bernardyni; Wielgomłyny – paulini; Wieluń – pijarzy, augustianie, reformaci; Wieruszów – paulini; Witów – premonstratensi; Włocławek – Misjonarze św. Wincentego, pijarzy (przeszli do Radziejowa), reformaci; Zakrzewo – karmelici. Zob. Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska*, s. 718–719.

¹⁷⁹ SchK-K 1835, s. 125.

¹⁸⁰ SchK-K 1840, s. 143.

¹⁸¹ SchK-K 1856, s. 43.

¹⁸² SchK-K 1862, s. 45.

¹⁸³ SchK-K 1913, s. 164.

¹⁸⁴ SchK-K 1897, s. 70.

¹⁸⁵ SchK-K 1917, s. 138.

¹⁸⁶ SchK-K 1925, s. 110.

W roku 1818, gdy w skład diecezji wszedł Kalisz z kultem św. Józefa w obrazie Świętej Rodziny, który w 1796 roku został ozdobiony koronami papieskimi, stało się oczywiste, że kult tego świętego będzie się rozwijał. W roku 1880 r. św. Józef został ustanowiony patronem diecezji.

Miejscom kultu świętych były sanktuaria¹⁸⁷. Na terenie diecezji oprócz już istniejących pojawiły się nowe sanktuaria, w tym okresie były to: maryjne – Częstochowa, Licheń, Błenna, Bieniszew, Brdów, Ostrowąs; św. Józefa – Kalisz; bł. Bogumiła – Uniejów; Przemienienia Pańskiego – Galew. Poza Częstochową i Kaliszem pozostałe miały zasięg lokalny¹⁸⁸. Trzeba również zauważyć, że nazwę sanktuarium otrzymywały ośrodki od tych, którzy pielgrzymowali, a nie były to wprost decyzje władz kościelnych.

Schematyzm wydany na rok 1925 ilustruje organizację wewnętrzną diecezji kujawsko-kaliskiej w ostatnim roku jej istnienia¹⁸⁹.

Jednym z największych orędowników reorganizacji granic diecezjalnych był bp Stanisław Zdzitowiecki, który już w roku 1906 podjął tą kwestię w relacjach ze Stolicą Apostolską. Proponował on, aby diecezja po reorganizacji obejmowała: 10 dekanatów diecezji kujawsko-kaliskiej (Włocławek, Brześć Kujawski, Chodecz, Niezawa, Piotrków Kujawski, Radziejów, Izbica Kujawska, Koło, Konin i Tuliszków), 3 dekanaty za-wiślańskie (Dobrzyń n. Wisłą, Lipno, Mazowsze), 2 dekanaty z archidiecezji gnieźnieńskiej (Gniewkowo i Kruszwica) i jeden z diecezji łódzkiej (Kłodawa). Do takiego ukształtowania swojej diecezji nie przekonał jednak innych biskupów. Ostatecznie dopiero w 1924 roku, po długich debatach episkopat polski opracował projekt *Propositum delimitationis iam existentium in Republica Poloniae provinciarum ecclesiasticorum dioecesiumque necnon erigendae novae provinciae ecclesiasticae novcarumque dioecesium*¹⁹⁰.

---

¹⁸⁷ <https://www.diecezja.wloclawek.pl/> [30.12.2022].

¹⁸⁸ Kujawski, *Historia diecezji włocławskiej*, s. 72.

¹⁸⁹ Podzielona była na trzy wikariaty: częstochowski, kaliski, włocławski. Z wikariatem częstochowskim związane były dekanaty: bełchatowski, gorzkowski, piotrkowski (Trybunalski), tuszyński, częstochowski, kłobucki, mstowski, łaski, pabianicki, widawski, brzeźnicki, gidelski, radomszczański, bolesławiecki, prazskowski, wieluński, wieruszowski. Z wikariatem kaliskim: kaliski, koźminkowski, stawiszynski, stawski, izbicki, kolski, koniński, tuliszkowski, sieradzki, szadkowski, warcki, złoczewski, słupecki, zagórowski, turecki, uniejowski. Z wikariatem włocławskim dekanaty: brzeski, chodecki, niezawski, piotrkowski (Kujawski), radziejowski, włocławski. Zob. SchK-K 1925, s. 31–96.

¹⁹⁰ Kujawski, *Zarys dziejów diecezji włocławskiej*, s. 22

5.3. Diecezja włocławska

Ten projekt stał się podstawą do przygotowania nowego rozgraniczenia diecezji w Polsce. Ostatecznie nowy porządek został określony najpierw konkordatem, jaki zawarła Rzeczpospolita Polska ze Stolicą Apostolską 4 IV 1925 roku, a następnie bullą papieża Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas*¹⁹¹ z 28 X 1925 roku, określającą granice diecezji i metropolii polskich.

Nowa diecezja włocławska ze swego dotychczasowego terytorium (diecezja kujawsko-kaliska) oddała 123 parafie do nowo powstałej (1925) diecezji w Częstochowie (dekanaty: częstochowski, kłobucki, mstowski, brzeźnicki, gidelski, radomszczański, gorzkowicki, bolesławiecki), 50 do diecezji w Łodzi (1920) (dekanaty: bełchatowski, piotrkowski, tuszyński, łaski, pabianicki, widawski oraz parafie z dekanatu uniejowskiego: Bałdrzychów i Wartkowie), a także jedną (Duninów) do diecezji płockiej¹⁹². W zamian otrzymała dekanaty: mazowiecki i lipnowski za Wisłą od diecezji płockiej i dekanat kłodawski z diecezji łódzkiej¹⁹³.

Wprowadzone zmiany ilustrował schematyzm diecezji włocławskiej wydany na rok 1926, a więc pierwszy po reorganizacji. Odtąd diecezja składała się z 25 dekanatów¹⁹⁴, choć w roku 1929 utworzono nowy dekanat kłeczewski¹⁹⁵, czyli było 26 dekanatów¹⁹⁶. Sieć dekanalna, w zależności od potrzeb była ciągle modyfikowana. Kolejną reorganizację sieci dekanalnej przeprowadził bp K. Radoński od dnia 1 I 1931 roku; oparł ją na zasadzie, że parafie w dekanacie należą do tego samego powiatu. Stąd diecezję podzielono na 19 dekanatów¹⁹⁷.

Wcześniej wspomniani profesorowie seminarium duchownego czuwali nad utrzymaniem wysokiego poziomu nauczania, czego potwierdzeniem

---

¹⁹¹ M. Konieczny, *Vixdum Poloniae unitas*, w: EK, t. 20, kol. 106.

¹⁹² Kujawski, *Historia diecezji włocławskiej*, s. 53

¹⁹³ Tenże, *Diecezja włocławska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej*, s. 198.

¹⁹⁴ Były to dekanaty: włocławski, brzeski, chodecki, lipnowski, mazowiecki, nieszawski, piotrkowski, radziejowski, izbicki, kłodawski, kolski, koniński, tuliszkowski, słupecki, zagórowski, turecki, uniejowski, kaliski, koźminkowski, stawiszynski, sieradzki, szadkowski, wartki, złoczewski. Zob. „Schematyzm Diecezji Włocławskiej” 1926 (SchWł – przy każdym cytowanym schematyzmie będzie podany rok), s. 29–69.

¹⁹⁵ SchWł 1930, s. 55–57.

¹⁹⁶ Kujawski, *Historia diecezji włocławskiej*, s. 59.

¹⁹⁷ Były to dekanaty: Kalisz Południe, Kalisz Północ, Izbica, Koło, Konin, Tuliszków, Sieradz, Szadek, Złoczew, Słupca, Zagórów, Turek, Uniejów, Czernikowo, Lipno, Nieszawa, Radziejów, Brześć i Włocławek. Zob. „Rocznik Diecezji Włocławskiej” 1937 (przy każdym cytowanym schematyzmie będzie podany rok), s. 39–141.

było otrzymanie prawa uczelni wyższej (równiej wydziałom teologicznym na wyższych uczelniach) w roku 1927. Choć egzaminem z czasu pobytu w seminarium dla księży tego pokolenia, były trudne doświadczenia II wojny światowej.

Już w połowie września 1939 roku całe terytorium diecezji zostało zajęte przez Niemców, a w dniu 8 X 1939 roku włączone do Rzeszy Niemieckiej. Diecezja przestała praktycznie funkcjonować, a posługę duszpasterską pełniło oficjalnie lub w ukryciu kilkunastu kapłanów. Poniosła też wielkie straty personalne, ponieważ zostało zamordowanych 225 kapłanów¹⁹⁸, a także materialne, gdyż część świątyń zniszczono całkowicie, a inne zniszczono częściowo, przez wykorzystywanie na magazyny, więzienie i inne¹⁹⁹.

Po zakończeniu II wojny światowej władzę w Polsce przejęli komuniści, co też odbiło się na relacjach państwo – Kościół. Okres ten charakteryzował się ustawicznymi represjami. Uciemnienie nieco osłabło w latach siedemdziesiątych XX wieku, oficjalna negacja Kościoła przez państwo zakończyła się w latach pięćdziesiątych, wtedy też podpisano Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą (28 VII 1993). Okres represji przyczynił się do ujawnienia się szczególnych osobistości Kościoła, jakimi byli papież Jan Paweł II i kard. Stefan Wyszyński prymas Polski, wyświęcony na kapłana diecezji kujawsko-kaliskiej.

Powtórnie bp Radoński zreformował granice dekanalne w 1950 roku, stąd w 1957 roku były 24 dekanaty²⁰⁰. Kolejnej reorganizacji administracji diecezjalnej dokonał bp Jan Zaręba, dzieląc diecezję na 3 rejony duszpasterskie: włocławski, koniński i kalisko-sieradzki (później sieradzki) i 32 dekanaty²⁰¹.

---

¹⁹⁸ Wykaz duchowieństwa diecezji i ich losów wojennych. Zob. W. Frątczak, *Diecezja włocławska w okresie II wojny światowej*, Włocławek 2013, s. 351–364.

¹⁹⁹ Kujawski, *Zarys dziejów diecezji włocławskiej*, s. 22–23;

²⁰⁰ Były to dekanaty: błazkowski, brzeski, chodecki, czernikowski, izbicki, kaliski, kleczewski, kłodawski, kolski, koniński, lipnowski, nieszawski, opatowski, radziejowski, sieradzki, słupecki, stawiszynski, szadkowski, tuliszkowski, turecki, uniejowski, włocławski, zagórowski, złoczewski. Zob. RDWł 1957, s. 36–270.

²⁰¹ Rejon włocławski: włocławski I, włocławski II, bądkowski, kowalski, czernikowski, lipnowski, izbicki, lubraniecki, nieszawski i radziejowski. Rejon koniński: koniński I, koniński II, goliński, kolski, kleczewski, słupecki, kłodawski, sompoleński, tuliszkowski, uniejowski, turecki, zagórowski. Rejon kalisko-sieradzki: kaliski I, kaliski II, błazkowski, koźminkowski, sieradzki I, sieradzki II, stawiszynski, szadkowski, warcki, złoczewski. Zob. RDWł 1991,

Kolejną reformę granic diecezjalnych podjął dopiero papież Jan Paweł II, wydając bullę *Totus Tuus Poloniae populus* w dniu 25 III 1992²⁰². Jej realizacja odbyła się w dwóch etapach: w roku 1992 i 2004. W roku 1992 oddano na rzecz nowej diecezji w Kaliszu 6 dekanatów (kaliski I, kaliski II, błaszkowski, koźminkowski, stawiszyński, złoczewski) z 56 parafiami²⁰³.

Widoczne zmiany w sieci dekanalnej nastąpiły dopiero po dwóch latach. Faktycznie decyzją biskupa włocławskiego B. Dembowskiego z dnia 26 X 1994 roku, została zreorganizowana sieć dekanalna, którą wykazano w schematyzmie diecezjalnym na rok 1995²⁰⁴.

Drugi etap tej reorganizacji związany z bullą *Totus Tuus Poloniae populus* odbył się w roku 2004, kiedy utworzono nową diecezję w Bydgoszczy. Dla jej utworzenia zabrano m.in. z archidiecezji gnieźnieńskiej 12 dekanatów, co spowodowało znaczne uszczuplenie jej terytorium, wobec czego postanowiono do niej włączyć z diecezji włocławskiej 4 dekanaty (goliński, kleczewski, słupecki i zagórowski) z 27 parafiami²⁰⁵.

Po roku 2004 nie było już więcej reorganizacji granic diecezji włocławskiej. Zmiana granic diecezjalnych spowodowała reorganizację układu dekanalnego, którą przedstawiamy na podstawie schematyzmu z 2006²⁰⁶. W 2009 powstał jeszcze dekanat koniński III²⁰⁷.

Ostatnia zmiana granic dekanalnych nastąpiła w roku 2015²⁰⁸. Obecnie diecezja jest podzielona na następujące dekanaty: włocławski I, włocławski II, aleksandrowski, bądkowski, brzeski, chodecki, czernikowski, dobrski, izbicki, kłodawski, kolski, koniński I, koniński II, koniński III, kościelecki, kowalski, lipnowski, lubicki, lubraniecki, nieszawski, piotrkowski, radziejowski, sieradzki I, sieradzki II, sompoleński, szadkowski,

---

s. 89–665; H. Muszyński, *Dekret ustanawiający trzy rejony duszpasterstwa w diecezji włocławskiej*, KDWł, 71(1988), s. 106.

²⁰² Kujawski, *Diecezja włocławska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej*, s. 198–199.

²⁰³ Tenże, *Zarys dziejów diecezji włocławskiej*, s. 26.

²⁰⁴ Tenże, *Historia diecezji włocławskiej*, s. 59.

²⁰⁵ Tamże, s. 54

²⁰⁶ Rejon włocławski: włocławski I, włocławski II, aleksandrowski, bądkowski, brzeski, chodecki, czernikowski, izbicki, kowalski, lipnowski, lubicki, lubraniecki, nieszawski, piotrkowski, radziejowski, szpetalski. Rejon koniński: dobrski, kłodawski, kolski I, kolski II, koniński I, koniński II, sompoleński, ślesiński, tuliszkowski, turecki, uniejowski. Rejon sieradzki: sieradzki I, sieradzki II, szadkowski, warcki, zduńskowolski. Zob. RDWł 2006, s. 107–816.

²⁰⁷ W. Mering, *Dekret utworzenia dekanatu konińskiego III*, MDWł, 92(2009), s. 176–177; RDWł 2009, s. 377–393.

²⁰⁸ RDWł 2019, s. 10.

szpetalski, ślesiński, tulizkowski, turecki, uniejowski, warcki, zduńskowski²⁰⁹.

Diecezją kierowało siedmiu biskupów wrocławskich²¹⁰, a obecny bp Krzysztof Wętkowski (od 2021) jest dziewiątym ordynariuszem (od reorganizacji w 1925), a jednocześnie 77. biskupem wrocławskim. Byli oni wspomagani przez 9 biskupów pomocniczych, którzy w tym okresie pełnili funkcje wikariusza generalnego i raz oficjała generalnego, trzech z nich zostało ordynariuszami, dwóch we Wrocławku, a trzeci w diecezji szczecińsko-kamieńskiej²¹¹.

Przez długi czas w diecezji funkcjonowały tylko dwie kapituły: katedralna we Wrocławku i kolegiacka w Kaliszu, jednak zmieniająca się rzeczywistość i zmieniające się granice diecezji doprowadziły do powstania kolejnych kapituł. Najpierw przywrócono kapitułę w Uniejowie w roku 1990²¹², następnie w 1992 r. utracono kapitułę w Kaliszu²¹³, dalej przywrócono kapitułę w Sieradzu²¹⁴, z kolei utworzono kapitułę w Ciechocinku²¹⁵.

Długoletni zakaz działalności zakonów w ramach represji po powstaniu styczniowym, doprowadził do tego, że gdy tylko wróciła możliwość działalności zakonnej, zaczęło się wielkie ożywienie. W roku 1939 w diecezji posługiwało 12 wspólnot zakonnych męskich w 21 klasztorach²¹⁶ i 19 żeń-

²⁰⁹ RDWł 2015, s. 103–772.

²¹⁰ Biskupi wrocławscy: Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki (jeszcze bp kujawsko-kaliski), Władysław Krynicki (1927–1928), Karol Mieczysław Radoński (1929–1951), Antoni Pawłowski (1951–1968), Jan Zaręba (1969–1986), Henryk Muszyński (1987–1992), Bronisław Dembowski (1992–2003), Wiesław Alojzy Mering (2003–2021). Zob. Kujawski, *Historia diecezji wrocławskiej*, s. 63.

²¹¹ Wyświęceni jeszcze w poprzednim okresie biskupi: Władysław Paweł Krynicki i Wojciech Stanisław Owczarek oraz wyświęceni już po reorganizacji: Michał Kozal bp lampieński (1939–1943), Franciszek Salezy Korszyński bp oryżeński (1946–1962), Kazimierz Majdański bp zorołeński (1963–1979), Jan Zaręba bp bityleński (1963–1968), Czesław Lewandowski bp filodomeński (1973–2009), Roman Andrzejewski bp tuliański (1981–2003), Stanisław Gębicki bp tygeński (1999–). Kujawski, *Historia diecezji wrocławskiej*, s. 65.

²¹² RDWł 1991, s. 68.

²¹³ Nie występuje już w RDWł 1992.

²¹⁴ RDWł 2006, s. 97.

²¹⁵ RDWł 2020, s. 69.

²¹⁶ Były to wspólnoty: franciszkanie konwentualni: Kalisz, Nieszawa, Radziejów; bernardyni: Koło, Warta; reformaci: Konin, Wrocławek, Chocz; jezuici: Kalisz; kameduli: Bieleszew, kamilianie: Wrocławek; salezianie: Aleksandrów Kuj., Łądy; misjonarze Św. Rodziny: Kazimierz Biskupi; orioniści: Zduńska Wola, Izbica Kuj., Kalisz, Wrocławek; bracia szkolni: Lisków; albertyni: Kalisz, a także Bracia św. Józefa: Wrocławek. Zob. SchWł 1939, s. 174–180; H. Witczak, *Działalność zakonów i zgromadzeń zakonnych na rzecz społeczności Wrocławka w okresie międzywojennym*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, 35(2020), s. 33.

skich w 54 klasztorach²¹⁷. Obecnie (2020) w diecezji posługuje 12 wspólnot zakonnych męskich w 18 domach²¹⁸ i 22 żeńskie w 42 punktach²¹⁹.

Już w poprzednim okresie uznawano św. Józefa za patrona diecezji, w tym okresie fakt ten potwierdził w 1930 roku bp Karol Mieczysław Radoński, zauważając rolę św. Józefa w opiece nad Świętą Rodziną. To stwierdzenie było okazją dla podkreślenia roli rodziny w ówczesnym świecie, ale też zauważono problemy, z jakimi wówczas borykała się rodzina²²⁰. Warto również zauważyć, że św. Józef był tym świętym patronem, który według wiary kapłanów więźniów obozu w Dachau uchronił ich od zamordowania przez Niemców w ostatnim etapie istnienia tego obozu. Dlatego co roku pielgrzymowali do sanktuarium w Kaliszu. Pozostał Patronem diecezji, mimo że Kalisz znalazł się poza diecezją. Drugorzędnym patronem diecezji został bł. Bogumił z Dobrowa, zwłaszcza, że 27 V 1925 roku został wyniesiony na ołtarze

---

²¹⁷ Zgromadzenia żeńskie: urszulanki Unii Rzymskiej: Włocławek; urszulanki Serca Jezusa Konającego: Sieradz; szarytki: Włocławek, Kalisz (3 domy), Sieradz, Turek; siostry Matki Bożej Miłosierdzia: Kalisz; siostry Miłosierdzia św. Elżbiety: Brześć Kuj., Siostry Służebniczki Niepokalanego Poczęcia NMP: Aleksandrów Kuj.; siostry Służebniczki NMP: Kalisz, Lisków (3 domy), Stawiszyn; Siostry „Wspólnej Pracy” od Niepokalanej Maryi: Włocławek (3 domy), Bierzwienna, Dąbie n. Nerem, Kalisz (2 domy), Sompolno, Uniejów; Siostry Służebniczki Bogarodzicy Dziewicy Niepokalanego Poczęcia: Warta; felicjanki: Kalisz; franciszkanki Rodziny Maryi: Włocławek, Ciechocinek (2 domy), Kalisz, Kościelna Wieś k. Kalisza, Nieszawa, Rządka Wola; nazaretanki: Kalisz; służebnice Najświętszego Serca Jezusowego: Aleksandrów Kuj. (4 domy), Koło, Konin, Piotrków Kuj., Słupca, Walentynowo (par. Zakrzewo); pasjonistki: Lipno; siostry Opatrzności Bożej: Konin; albertynki: Koło, Konin; orionistki: Zduńska Wola, Izbica Kuj., Kalisz, Włocławek. Ponadto bezhabitowe: westiarki – Włocławek, honoratki – Włocławek. Zob. RDWł 1939, s. 181–194; Witczak, *Działalność zakonów i zgromadzeń zakonnych*, s. 33.

²¹⁸ Zakony i zgromadzenia męskie: reformaci – Konin, Włocławek; bernardyni – Koło, Warta; franciszkanie konwentualni – Radziejów; kameduli – Bieniszew; karmelici – Trutowo; marianie – Licheń; misjonarze Św. Rodziny – Ciechocinek, Kazimierz Biskupi; orioniści – Izbica Kujawska, Włocławek, Zduńska Wola; paulini – Brdów; bracia pocieszyciele z Getsemani – Włocławek (2 domy); salezjanie – Aleksandrów Kujawski (2 domy), Konin. Zob. RDWł 2020, s. 967–968.

²¹⁹ Wspólnoty żeńskie: albertynki – Włocławek; anuncjatki – Grąblin; benedyktynki misjonarki – Konin (2 domy), honoratki – Włocławek, Ciechocinek; siostry imienia Jezus – Licheń (2 domy); karmelitanki bose – Włocławek; siostry Matki Bożej Miłosierdzia – Świnice Warckie; nazaretanki – Konin; siostry Opatrzności Bożej – Turek; orionistki – Ciechocinek, Koło (2 domy), Włocławek, Zduńska Wola; pasjonistki – Ciechocinek; siostry Rodziny Maryi – Ciechocinek, Lubień Kuj., Włocławek; serafitki – Nieszawa; sercanki habitowe – Włocławek; sercanki bezhabitowe – Włocławek; siostry sługi Jezusa – Ciechocinek; siostry służebniczki Maryi – Aleksandrów Kujawski; szarytki – Ciechocinek, Włocławek; urszulanki Serca Jezusa Konającego – Sieradz (2 domy); westiarki – Włocławek; siostry wspólnej pracy – Babiak, Chodecz, Ciechocinek, Uniejów, Włocławek (4 domy), Zduńska Wola. Zob. RDWł 2020, s. 969–972.

²²⁰ <https://www.diecezja.wloclawek.pl/> [30.12.2022].

przez papieża Piusa XI, a w 2006 roku bp Wiesław Mering erygował jego sanktuarium w Dobrowie²²¹.

Do tej grupy patronów diecezji należy dołączyć jeszcze świętych i błogosławionych związanych z diecezją, poprzez urodzenie, działalność lub śmierć na terenie naszej diecezji. Ich związki z diecezją częściowo są potwierdzone, a częściowo wynikają z tradycji. Należą do nich: pięciu braci męczenników, święci – Benedykt, Jan, Izaak, Mateusz, Krystian; abp gnieźnieński – bł. Bogumił; męczennik z Oświęcimia – św. o. Maksymilian Maria Kolbe; apostołka Bożego Miłosierdzia – św. s. Faustyna Kowalska; męczennik z Dachau – bł. bp Michał Kozal; błogosławieni męczennicy jedności kapłańskiej z Osiecin księża – Wincenty Matuszewski i Józef Kurzawa; błogosławieni księża męczennicy II wojny światowej – Henryk Kaczorowski, Wincenty Grzymała, Dominik Jędrzejewski, Leon Nowakowski, Józef Straszewski; błogosławieni alumni męczennicy II wojny światowej – Tadeusz Dulny, Bronisław Kostkowski²²², a także bł. ks. Jerzy Popiełuszko, i bł. kard. Stefan Wyszyński.

W roku 2019 w diecezji było 14 sanktuariów, niedawno powstało jeszcze jedno sanktuarium jest więc ich 15²²³. Zostały one zatwierdzone przez odpowiednią władzę kościelną. Wśród nich są: Przemienienia Pańskiego – 1, maryjne – 8, świętych 6. Zasadniczo jedynie sanktuarium w Licheniu ma charakter ogólnopolski, do tego tytułu pretenduje też sanktuarium bł. ks. Jerzego Popiełuszki, ze względu na przyjeżdżających z całej Polski pielgrzymów, choć ich liczba na to nie wskazuje. Pozostałe mają charakter lokalny. W 10 sanktuariach posługują księża diecezjalni, a w 5 zakonnicy.

---

²²¹ H. Witczak, *Sanktuaria jako miejsca kultu w diecezji wrocławskiej. Troska o istniejące i powoływanie nowych przez bp. Wiesława Alojzego Meringa*, w: *Ubi episcopus, ibi Ecclesia. Jubileusz posługi ks. bp. Wiesława Alojzego Meringa w diecezji wrocławskiej*, red. A. Tomalak, Wrocław 2019, s. 304.

²²² Kujawski, *Historia diecezji wrocławskiej*, s. 70–72.

²²³ Są to sanktuaria: Błenna – Sanktuarium Matki Bożej Łaskawej Księżnej Kujaw; Brdów – Matki Bożej Zwycięskiej; Charłupia Mała – Matki Bożej Księżnej Sieradzkiej; Dobrów – bł. Bogumiła; Galew – Przemienienia Pańskiego; Licheń – Matki Bożej Bolesnej; Osiecin – bł. ks. Wincentego Matuszewskiego i bł. ks. Józefa Kurzawy Męczenników Eucharystii i Jedności Kapłańskiej; Ostrowąs – Matki Bożej Księżnej Kujawskiej; Radziejów – Matki Bożej Nieustającej Pomocy; Skulsk – Matki Bożej Bolesnej; Swinice Warckie – św. Faustyny; Wrocław – Matki Bożej Łaskawej Niezawodnej Nadziei, Wrocław – bł. ks. Jerzego Popiełuszki, Zduńska Wola – św. Maksymiliana Kolbeo. Zob. Witczak, *Sanktuaria jako miejsca kultu w diecezji wrocławskiej*, s. 302. Strona internetowa diecezji dodaje jeszcze dwa sanktuaria poświęcone św. Józefowi, a mianowicie we Wrocławku i Sieradzu.

Na podstawie informacji podanych na stronie internetowej, diecezja wrocławska według stanu na dzień 31 XII 2021 r., przedstawia się następująco; obszar diecezji obejmuje 8824 km², posiada 758 348 mieszkańców, z których jako katolików deklaruje się 748 506 i posiada 233 parafie. W diecezji posługuje 488 księży diecezjalnych, 106 zakonnych oraz 315 sióstr i 25 braci zakonnych.

* * *

Diecezja ze stolicą we Wrocławku istnieje już od 900 lat, jest kontynuatorką istniejących wcześniej diecezji w Kołobrzegu i Kruszwicy, na co wskazują wyznaczane jej u początku działalności cele nie tyle religijne, co polityczne. Trzeba bowiem jednoznacznie powiedzieć, że powstające przez wieki diecezje były czynnikiem państwowotwórczym, umacniającym trwałość państwa, ale też na skutek słabości państwa, doświadczały prześladowań ze strony zaborców i okupantów. Przez wieki nosiła różne nazwy określające zasięg swojego działania. Początkowo nosiła nazwę kujawsko-pomorskiej, później kujawsko-kaliskiej i wreszcie wrocławskiej.

Mimo iż diecezja wrocławska powstała w 1123 roku, to faktycznie przyłgnęła do niej praktyczniejsza nazwa diecezja kujawsko-pomorska. Po kolejnych wydarzeniach politycznych w roku 1818 diecezja została nazwana diecezją kujawsko-kaliską. Dopiero po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku i przeglądzie sytuacji, Kościół w Polsce zdecydował się na reorganizację granic diecezjalnych, tworząc w 1925 roku diecezję wrocławską.

Diecezja ta jeszcze dwa razy podlegała reorganizacji, a mianowicie w roku 1992 i 2004, choć trwała przy swojej nazwie, to jednak była zmniejszana, oddając swoje terytorium na rzecz diecezji w Kaliszu i Gnieźnie.

DIOCESE OF WŁOCŁAWEK – ESTABLISHMENT AND ITS ORGANIZATIONAL STAGES

Keywords: Wrocław, Diocese of Wrocław, Diocese of Kuyavian-Pomeranian, Diocese of Kuyavian-Kalisz.

Abstract: The diocese with the capital in Wrocław has existed for 900 years, it is a continuator of the previously existing dioceses in Kołobrzeg and Kruszwica, which is indicated by the goals set at its beginning not so much religious as political. For, it must be said unequivocally that dioceses created over the centuries were a state-forming factor, strengthening the stability of the state, but also as a result of the weakness of the state,

they experienced persecutions from the invaders and occupiers. Over the centuries, it has had various names defining the range of its activity. Initially, it was called Kujawsko-Pomorskie, later Kujawsko-Kaliska and finally Włocławek.

Although the diocese of Włocławek was established in 1123, in fact the more practical name of the diocese of Kuyavia-Pomerania adhered to it. After further political events in 1818, the diocese was called the diocese of Kuyavia-Kalisz. Only after regaining independence in 1818 and reviewing the situation, the Church in Poland decided to reorganize diocesan borders, creating the diocese of Włocławek in 1925.

This diocese was reorganized twice, namely in the years 1992 and 2004, although it remained with its name, it was reduced by giving its territory to the dioceses of Kalisz and Gniezno.

BIBLIOGRAFIA

- Archiwum Diecezjalne we Włocławku
[Bulla *Ex imposita nobis*], sygn. 602782 (sygn. dawna Dok. 2782).
Dokument Konsystorza Jeneralnego Diecezji Kujawskiej, sygn. 602784 (sygn. dawna Dok. 2784).
Akta Konsystorza Generalnego Włocławskiego, Wykazy duchowieństwa diecezjalnego diecezji kujawsko-kaliskiej z 1848 r. Materiały do biografii, sygn. AKGWł, Różne I, nr 46, s. 7–164.
- Gall Anonim, *Kronika polska (1112–1116)*, przekład R. Grodecki, wstęp i oprac. M. Plezia, Wrocław 2003.
- Librowski S., *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dokumenty samoistne, t. 5: lata 1638–1855*, Włocławek 1996, s. 253.
- Papieżstwo wobec sprawy polskiej w latach 1772–1864*, wybór źródeł, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 268–269.
- Pius VII, in Bulla Ex imposita Nobis, Romae apud S. Mariam Maiorem, Anno Incar. Dom. 1818 pridie kalendas Julii, Pontificatus anno 19, edita*, w: *Monumenta Historica Dioeceseos Wladislaviensis*, t. 1, Włocławek 1881, s. 38–40.
- Muszyński H., *Dekret ustanawiający trzy rejony duszpasterstwa w diecezji włocławskiej*, KDWł, 71(1988), s. 106–107.
- Mering W., *Dekret utworzenia dekanatu konińskiego III*, MDWł, 92(2009), s. 176–177
„Schematyzm Archidiecezji Gnieźnieńskiej” 1817.
„Schematyzm Diecezji Kujawsko-Pomorskiej” 1817.
- Schematyzmy diecezji kujawsko-kaliskiej: 1820, 1835, 1840, 1856, 1862, 1869, 1973, 1874, 1879, 1897, 1902, 1910, 1917, 1925, 1869, 1874, 1897, 1902, 1910, 1917, 1925.
- Schematyzmy diecezji włocławskiej: 1926, 1930.
- Roczniki diecezji włocławskiej: 1937, 1957, 1991, 1992, 2006, 2009, 2015, 2019, 2020.

- 450 lat *Almae matris Vladislaviensis. Księga Jubileuszowa*, red. J. Szymański, Włocławek 2019.
- Bagrowicz J., *Wyszyński Stefan*, w: WISb, t. 1, Włocławek 2004, 185–187.
- Banaszak M., *Historia Kościoła katolickiego*, t. 2, Warszawa 1989; t. 3, Warszawa 1991.
- Bazydło J., *Bernard*, w: EK, t. 2, Lublin 1976, kol. 297–298.
- Bazydło J., *Bezprym*, w: EK, t. 2, Lublin 1976, kol. 351.
- Bazydło J., *Bolesław Chrobry*, w: EK, t. 2, Lublin 1976, kol. 745–747.
- Bazydło J., *Bolesław II Śmiały*, w: EK, t. 2, Lublin 1976, kol. 751.
- Bazydło J., *Bolesław Krzywousty*, w: EK, t. 2, Lublin 1976, kol. 748–749.
- Bazydło J., *Idzi z Tuskulum*, w: EK, t. 6, Lublin 1993, kol. 1435.
- Bazydło J., *Izasław I*, w: EK, t. 7, Lublin 1997, kol. 595–596.
- Bazydło J., *Jarosław Mądry*, w: EK, t. 7, Lublin 1997, kol. 1047.
- Biela A., *Wykłady z psychologii ks. Idziego Benedykta Radziszewskiego i jego współpracowników w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim*, StWł, 24(2022), s. 129–152.
- Borkowska U., *Odbudowa i tworzenie podstaw*, w: *Chrześcijaństwo w Polsce*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1980, s. 33–54.
- Chodyński S., *Seminarium Włocławskie. Szkic historyczny*, Włocławek 1905.
- Daniluk M., *Henryk III*, w: EK, t. 6, Lublin 1993, kol. 698–699;
- Daniluk M., *Iroszkoccy mnisi*, w: EK, t. 7, Lublin 1997, kol. 487–489.
- Deptuła C., *Gall Anonim*, w: EK, t. 5 Lublin 1989, kol. 830–831.
- Deptuła C., *Jordan*, w: EK, t. 8, Lublin 2000, kol. 78.
- Dola K., *Białogard*, w: EK, t. 2, Lublin 1976, kol. 366.
- Frątczak W., *Diecezja włocławska w okresie II wojny światowej*, Włocławek 2013.
- Frątczak W., *Konfiskata własności kościelnych w Królestwie Polskim w świetle ukazu cara Aleksandra II z dnia 14/26.12.1865*, StWł, 14(2021), s. 557–563.
- Frątczak W., *Kościół św. Jana Chrzciciela we Włocławku*, Włocławek 2002.
- Gapski H., *Henryk II*, w: EK, t. 6, Lublin 1993, kol. 685–686.
- Gigilewicz E., *Unger*, w: EK, t. 19, Lublin 2013, kol. 1338–1339.
- Graczyk W., *Płocka Diecezja*, w: EK, t. 15, Lublin 2011, kol. 850–862.
- Graff T., *Poppon*, w: EK, t. 15, Lublin 2011, kol. 1431.
- Janeczek S., *Ks. Idzi Radziszewski jako filozof w kontekście poglądów Desire Merciera*, StWł, 24(2022), s. 82–128.
- Jasiński K., *Kazimierz I Odnowiciel*, w: EK, t. 8, Lublin 2000, kol. 1281–1282.
- Kalinowski M., *Ks. Idzi Radziszewski – twórca Uniwersytetu Lubelskiego*, StWł, 24(2022), s. 63–81.
- Konieczny M., *Vixdum Poloniae unitas*, w: EK, t. 20, Lublin 2014, kol. 106.
- Korolewicz G., *Brunon z Kwerfurtu*, w: EK, t. 2, Lublin 1976, kol. 1110.
- Kosman M., *Mieszko I*, w: EK, t. 12, Lublin 2008, kol. 918–919.
- Kowalczyk J., *Szczaniecki P., Benedyktyni w Polsce*, w: EK, t. 2, Lublin 1976, kol. 239.

- Kujawski W., *Diecezja kruszwicka, jej początki i przeniesienie do Włocławka*, StWł, 9(2006), s. 329–341.
- Kujawski W., *Diecezja kujawsko-kaliska. Opracowanie historyczno-źródłoznawcze*, Włocławek 2011.
- Kujawski W., *Diecezja włocławska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej, w: Jan Paweł II Apostoł Prawdy*, red. J. Kędzierski, Włocławek 2005, s. 188–199.
- Kujawski W., *Historia diecezji włocławskiej*, w: RDWł 2011, s. 41–82.
- Kujawski W., *Krzysztof z Kurozwęk jako wielki kanclerz koronny i biskup włocławski*, Warszawa 1987.
- Kujawski W., *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiakonaty: kruszwicki i włocławski*, Włocławek 2014.
- Kujawski W., *Parafie włączone w 1818 roku do diecezji kujawsko-kaliskiej z diecezji krakowskiej, poznańskiej i wrocławskiej*, StWł, 17(2015), s. 361–382.
- Kujawski W., *Włocławek – stolica biskupstwa*, w: *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1, red. J. Staszewski, Włocławek 1999, s. 36–72.
- Kujawski W., *Włocławek*, w: EK, t. 20, Lublin 2014, kol. 793–795.
- Kujawski W., *Włocławska Diecezja*, w: EK, t. 20, Lublin 2014, kol. 795–802.
- Kujawski W., *Zarys dziejów diecezji włocławskiej*, w: *Diecezja włocławska 2000*, Włocławek 2001, s. 23.
- Kujawski W., *Źródła kultury duchowej i materialnej Włocławka*, cz. 1, MDWł, 99(2016), s. 1057–1075.
- Kumor B., *Diecezja kamieńska*, w: EK, t. 8, Lublin 2000, kol. 483–497.
- Kumor B., *Gnieźnieńska Archidiecezja. Organizacja terytorialna*, w: EK 5, Lublin 1989, kol. 1179–1182.
- Kumor B., *Gnieźnieńska Metropolia*, w: EK, t. 5, Lublin 1989, kol. 1193–1200.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, Lublin 1969–1971, s. 76–84.
- Kumor B., *Historia Kościoła*, t. 2, Lublin 2001; t. 7, Lublin 2005.
- Kumor B., *Początki metropolii warszawskiej*, RTK, 15(1968), s. 4–60.
- Kuźmiak K., *Cyryl i Metody*, w: EK, t. 3, Lublin 1979, kol. 708–713.
- Librowski S., *Plan dwutomowej monografii historycznej diecezji włocławskiej*, ABMK, 17(1968), s. 285–294.
- Mandziuk J., *Hieronim*, w: EK, t. 6, Lublin 1993, kol. 856.
- Marszałska J.M., *Tyniec*, w: EK, t. 19, Lublin 2013, kol. 1232.
- Michałowski A., *Początki osadnictwa*, w: *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1, red. J. Staszewski, Włocławek 1999, s. 13–36.
- Morawski M., *Monografia Włocławka*, Włocławek 2003 [reprint].
- Nastalska-Wiśnicka J., *Radzym Gaudenty*, w: EK, t. 16, Lublin 2012, s. kol. 1122–1123.
- Nastalska-Wiśnicka J., *Wojciech*, w: EK, t. 20, Lublin 2014, kol. 837–840.
- Nowacki J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, Poznań 1964.
- Nowicki T., *Sieciech*, w: EK, t. 18, Lublin 2013, kol. 123.

- Nowicki T., *Władysław Herman*, w: EK, t. 20, Lublin 2014, kol. 747–748.
- Nowicki T., *Zbigniew*, w: EK, t. 20, Lublin 2014, kol. 1308.
- Obrodzińska J., *Z dziejów chrześcijaństwa na Ziemi Wolińskiej*, StWł, 9(2006), s. 308–311.
- Okoń M., *Otton z Bambergi*, w: EK, t. 14, Lublin 2010, kol. 1027–1028.
- Okoń M., *Reinbern*, w: EK, t. 16, Lublin 2012, kol. 1342.
- Pakulski J., *Werner*, w: WłSb, t. 4, Włocławek 2006, s. 173–174.
- Pawlak Z., *Ks. Idzi Benedykt Radziszewski jako profesor i rektor Seminarium Duchownego we Włocławku*, StWł, 24(2022), s. 36–47.
- Polak W., *Mieclaw*, w: EK, t.12, Lublin 2008, kol. 873–874.
- Polak W., *Mieszko II*, w: EK, t. 12, Lublin 2008, kol. 919–920.
- Polak W., *Mogilno*, EK, t. 13, Lublin 2009, kol. 20–22.
- Prokop K.R., *Wołucki Paweł*, w: WłSb, t. 8. Włocławek 2019, s. 197–201.
- Skrzyniarz R., *Otton III*, w: EK, t. 14, Lublin 2010, kol. 1032–1033.
- Strzelczyk J., *Sylwester II*, w: EK, t. 18, Lublin 2013, kol. 1284–1285.
- Sułowski Z., *Chrzest Polski*, w EK, t. 3, Lublin 1979, kol. 374.
- Sułowski Z., *Pierwszy Kościół polski*, w: *Chrześcijaństwo w Polsce*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1980, s. 11–32.
- Swastek J., *Grzegorz VII*, w: EK, t. 6, Lublin 1993, kol. 336–337.
- Szczepański A., *Gerward z Ostrowa*, w: WłSb, t. 7, Włocławek 2018, s. 39–40.
- Szczepański A., *Rozdrażewski Hieronim*, w: WłSb, t. 3, Włocławek 2005, s. 147–150.
- Śmigiel K., *Karnkowski Stanisław*, w: EK, t. 8, Lublin 2000, kol. 855–857.
- Śmigiel K., *Słownik biograficzny arcybiskupów gnieźnieńskich i prymasów Polski*, Poznań 2002.
- Walewander E., *Fulman Marian Leon*, w: EK, t. 5, Lublin 1989, kol. 757–758.
- Warmiński J., *Henryk IV*, w: EK, t. 6, Lublin 1993, kol.701–702.
- Warmiński J., *Konrad II*, w: EK, t. 9, Lublin 2002, kol. 666.
- Weiss A., *Lubuska Diecezja*, w: EK, t. 11, Lublin 2006, kol. 84–91.
- Witczak H., *Chryścianizacja Polski i początki chrześcijaństwa we Włocławku*, StWł, 19(2017), s. 527–546.
- Witczak H., *Duchowieństwo dekanatu konińskiego diecezji kujawsko-kaliskiej na tle dekanatów sąsiednich w połowie XIX wieku*, StWł, 22(2020), s. 469–500.
- Witczak H., *Duchowieństwo parafialne na terenie Gminy Kawęczyn 1521–2021*, Włocławek – Kawęczyn 2021.
- Witczak H., *Działalność zakonów i zgromadzeń zakonnych na rzecz społeczności Włocławka w okresie międzywojennym*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, 35(2020), s. 31–60.
- Witczak H., *Fijałek Jan Nepomucen*, w: WłSb, t. 9, Włocławek 2021, s. 50–52.
- Witczak H., *Grabowski Adam Stanisław*, w: WłSb, t. 7, Włocławek 2018, s. 48–50.
- Witczak H., *Ks. Idzi Benedykt Radziszewski – uczeń i student*, StWł, 24(2022), s. 9–35.

- Witczak H., *Powstanie i rozwój sieci parafialnej we Włocławku*, StWł, 17(2015), s. 383–408.
- Witczak H., *Sanktuaria jako miejsca kultu w diecezji włocławskiej. Troska o istniejące i powoływanie nowych przez bp. Wiesława Alojzego Meringa*, w: *Ubi episcopus, ibi Ecclesia. Jubileusz posługi ks. bp. Wiesława Alojzego Meringa w diecezji włocławskiej*, red. A. Tomalak, Włocławek 2019, s. 301–326.
- Witczak H., *Szaniawski Konstanty Felicjan*, w: WłSb, t. 8, Włocławek 2019, s. 166–175.
- Witczak H., *Xenodochium Świętego Ducha w Koninie*, w: *Sprawiedliwość, pokój i radość w posługiwaniu biskupim*, red. A. Niemira, K. Rulka, J. Szymański, Włocławek 2010, s. 181–196.
- Witkowska A., *Aron*, w: EK, t. 1, Lublin 1973, kol. 947–948.
- Witkowska A., *Bogumił*, w: EK, t. 2, Lublin 1976, kol. 720–721.
- Witkowska A., *Dagome iudex*, w: EK, t. 3, Lublin 1979, kol. 970–971.
- Wodzianowska I., *Działalność księdza rektora Idziego Radziszewskiego w Petersburgu*, StWł, 24(2022), s. 48–62.
- Wójcik W., *Ex imposita nobis*, w: EK, t. 4, Lublin 1983, kol. 1461–1462.
- Zieliński Z., *De salute animarum*, w: EK, t. 3, Lublin 1979, kol. 1191–1192.
- <https://www.diecezja.wloclawek.pl/> [30.12.2022].